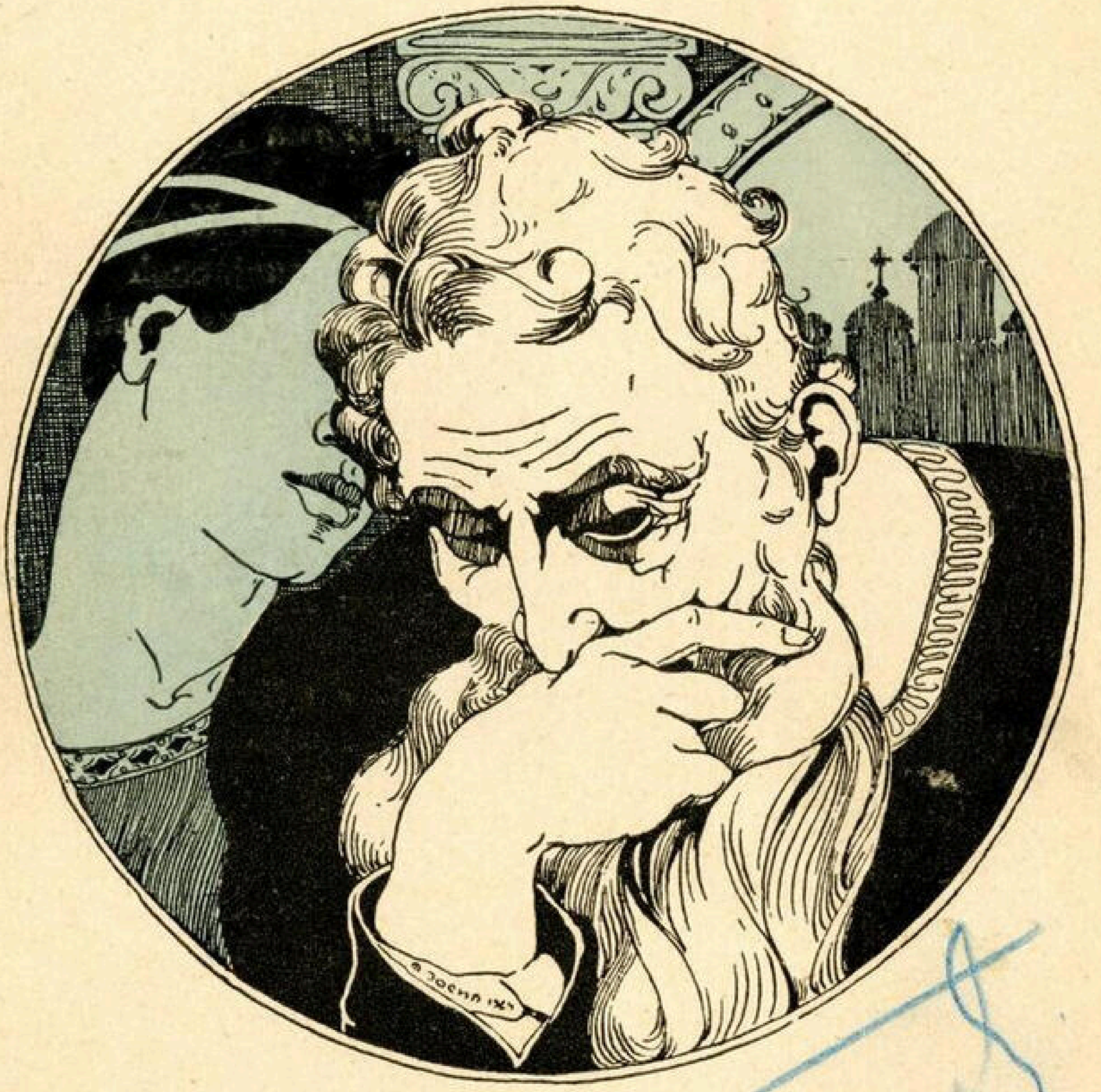
БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ПМС II 10.
122/305. III.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

НОВИ САД

ГОДИНА XCIX. ⊙ КЊИГА 305. СВЕСКА III. ⊙ СЕПТЕМБАР 1925.

САДРЖАЈ

— септембар 1925 —

		Страна
ПЕТАР ПЕТРОВИЋ-НЊЕГОШ	Р. Врховац	147
БОГАТСТВО СМРТИ	Грга Богић	155
ПРАВНА МОГУЋНОСТ ПРОМЕНЕ ДРЖАВНЕ ФОРМЕ	Др. Лаза М. Костић	156
ЖАЛБА ЈЕСЕЊИХ НОЋИ	Тодор Манојловић	180
ДЕЛИГРАДСКИ ДОГАЂАЈ	Слободан Јовановић	182
АГРАРНА РЕФОРМА	Милутин Јакшић	190
У ОГЛЕДАЛУ	Милета Јакшић	198
МАСАРИК О ЦРКВИ И РЕЛИГИЈИ	Др. Дим. Кириловић	201
ЈЕСЕЊЕ ЧУДО	Младен Лесковац	216
ДАР, ОСМЕХ	Младен Лесковац	217
ПРЕГЛЕД:		
НЕПТУНСКИ СПОРАЗУМ	Др. Славко М. Ћирић	218
КЊИГЕ И ЛИСТОВИ		220
ОДГОВОР Г. Др. М. КОСТИЋУ		225
ОДГОВОР НА ОДГОВОР Г. Др. Д. ПОПОВИЋА		229

ГОДИНА XCIX. СЕПТЕМБАР 1925.

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

КЊИГА 305. – СВЕСКА 3.

НОВИ САД

УРЕДНИК
Др. МАРКО МАЛЕТИН

Штампа У. Д. Д. »Натошевић« у Новом Саду 1925.

4434

Петар Петровић-Његош

(1813—1851)

Ово дана вратиће се, за Рата узнемирене, кости Владике Рада своме почивалишту на Ловћену, и слободни његов народ поврвеће са свих страна да се захвално поклони узвишеном гробу и духу песника и мученика српске слободе и заточника југословенске мисли.

За свога краткога века, и владања Црном Гором у двадесет и једну годину, Петар Петровић-Његош, самоуки владика и владар, песник и државотворац, не само да је обележио епоху у политичком и просветном животу Црне Горе, него је плодовима свога великога ума и срца вечно задужио васцели наш народ, чијим је идеалима верно служио, најбољи тумач његове прошлости и апостол боље будућности.

По благородству душе и осећању части народне и слободе, Владика Раде је стајао високо над својим савременицима, и није чудо што су се на реалним приликама изломила крила родољубива му полета, те што је између титанских тежња његових и грубог живота, одмах на почетку његова рада, пукао јаз у који су се рушили један по један од његових идеала. Али зато је Његош само један у нашој прошлости, и зато је он својим идејама испредњачио и нашем времену, и зато смо ми њему још много дужни. Својствено генију, Његош је рано био дошао, да попут метеора пређе преко нашега неба и да за моменат осветли наше стазе које још ни данас нисмо уравнали.

Трагику своје несавремености и сам је дубоко осећао кад је, у познатом писму Осман-паши Скоп-

љаку, зажалио што се није мало доцније родио, јер би видео своју браћу где су се себе и својих спопоменули и јавно пред светом показали да су достојни праунуци и потомци старих витезова нашега народа.

Борећи се, пре свега, за независност Црне Горе и хватајући пријатељство са бунтовним везирима султановим, у чијим је жилама држао да још тече српска крв, муку је мучио овај идеални херој да са дна душе народних одметника избије искру националног чуства и да пробуди у њима осећај дужности према роду своме. У оно доба, успеха није имао, али зато је у споменутом писму потурчењаку Осман-паши открио све болове своје родољубиве душе и оставио их *нама* у аманет, указавши на трагику наше историје и на суштину нашег националног питања.

Као оно у *Г. Вијенцу* што се јада Владика Данило:

А ја што ћу, али са киме ћу?
мало руках, малена и снага;
једна сламка међу вихорове,
сирак тужни без нигђе никога!...

тако у том писму каже: Ја сам инокосан, ја сам сирак, — и онда се пита: где су му браћа, славни и гласовити кнезови и војводе нашега царства, где је Црнојевић (Бушатлија), Обрен Кнежевић (Махмут-Беговић), Кулиновић, Скопљак, Видајић, Филиповић, Градачевић, Сточевић, Љубовић и многи остали. „Камо господа и цвијет нашега народа, да своје отачаство и славу заједно потражимо?! Да смо сви на једно*), онда бих ја с њима нешто велико потражио. Бог сам знаде, вели, кад ће се они своје славе споменути и докле ће се та наша браћа од своје рођене браће туђити и називати се Азијатима, и докле ће за туђу корист работати. Од онога несрећнога дана кад је Азијатин наше царство уништио, шака његових горштака с киме се бори „за опште

*) Што је Босна и пô Арбаније?
Ваша браћа од оца и мајке:
сви уједно, и доста работе! *Г. В.* 2345.

поштење и у име народа“? Све са својом браћом истурченом: брат брата бије, брат брата сече — развалине су нашега царства у нашој крви огрезле. *Вражда братска* више је но туђа сила учинила, те је наше јуначко племе постало туђим надничаром, и он би радије но ишта видео слогу међу браћом једне крви, коју је једно млеко одојило и једна колевка однихала...

Тако и у том смислу мучи се родољубиви Владика да своју истурчену браћу доведе к свести, и нада се да ће потомство, кад било да било, дати достојну цену његовим „отачаствољубивим“ мислима у том писму. И да је могао, све би учинио и све би жртвовао да организује један опћи устанак на Балкану за ослобођење нашега народа од турског господства, али

мало руках, малена и снага,

па и то мало снаге сапињала је „општа вражда братска“ и туторство великих којима је отимање нашега народа из ропства мрсило политичке рачуне.

И кад већ није ништа могао дȅлом, већ да се од зла брани („обрана је с животом скопчана“ *Г. В.*), Његош је сав свој понос витешки, понос народни, оличен у Обилићу и ненадмашено силно изражен у стиховима *Г. Вијенца:*

Паде Милош, чудо витезовах,
жертвом на трон бича свијетскога.
Гордо лежи велики војвода
под кључевма крви благородне,
кâ малопр'јед што гордо иђаше
страшном мишљу, прсих надутијех,
кроз дивјачне тмуше азијатске,
гутајућ их ватреним очима;
кâ малопр'јед што гордо иђаше
к светом гробу бесмртног живота,
презирући људско ништавило...

пренео у своје пламене стихове, да народ приправи за борбу која ће доћи неминовно, и с великим жртвама, које ће тек поколењима донети частан живот:-

Вам' предстоји преужасна борба,
племе ви се све одрекло себе
те црноме работа мамону...
— — — — — — —
Треба служит чести и имену;
нека буде борба непрестана!
нека буде што бити не може, —
нек' ад прождре,. покоси сатана,
на гробљу ће изнићи цвијеће
за далеко неко покољење! *Г. В.*

Песник неизбежне борбе наше, после Милоша Обилића, „стравичнога грома који круне раздраба", високо је ценио *Хероја Тополскога*, Оца Србије, бесмртнога Карађорђа, који је дигао народ, крстио земљу, а варварске ланце срушио; дозвао Србина из мртвих и дунуо живот српској души... (Посвета *Г. В.*), и као што је „мишца Обилићева јединим ударом срушила престол а тартар уздрмала", тако би он хтео да се „од *Ђорђа* Стамбол тресе", — мисао вере у размерама титанских тежња његових.

Јасно је, према томе, да се млака политика према Турској, какву је водио кнез Милош, није могла свидети овоме борбеном представнику Црне Горе који је оправдано веровао да

Нâда нема право ни у кога
до у Бога и у своје руке...

па је стога с њим раскрстио, још у почетку свога владања.

Песник и апостол одлучне борбе и отпора према непријатељу споља, Његош је, како је напред речено, оштро осуђивао „општу вражду братску" и, знајући колико је томе крива „вјера, свијета неслога", скроз прожет идејом народности:

Ђе народност, живот је душевни,
ђе је није, без душе кипина (*Поздрав роду из Беча* 1847.)

савладао је у себи осећање православног владике и громко огласио начело:

Не пита се ко се како крсти,
но чија му крвца грије душу,
чије га је мл'јеко задојило...

речи који су толико струјиле кроз наше домаће размирице, али значење њихово ни данас још није допрло до дна наше националне самосвести.

А кад су се бурне 1848. године Срби и Хрвати нашли под једном заставом, у борби против Мађара, и кад су патријарх Рајачић и бан Јелачић, у незнању, служили себичним циљевима аустријског ћесара, Његош је сасвим јасно видео у тој служби надничење и трошење снаге народне за туђе интересе; видео је и предвидео је све што ће доћи и није тајио свога мишљења и уверења. Благодарећи »до неба« кнезу Александру Карађорђевићу, који је Војвођанима послао помоћ против Мађара, није могао да прећути своје мишљење, потпуно оправдано познијим догађајима, да »војводство на слабе гране стоји, па и да је сасвијем ослобођено од Мађара, за Српство никаква напретка, како Срби за себе не војују него за туђина«, и није могао да не зажали: »Куд би ти срећа српска, мјесто војводства да се онда на Босну окренуло . . . да једном може букнути ентузијазам силнога нашега народа у Турској« . . .

Хрватском бану Јелачићу поручивао је да се прогласи независним баном Троједне Краљевине и обећавао му је своју помоћ, као што ју је раније обећавао Бокељима и Дубровчанима, ако буду срцем и душом привржени својој народности и сасвим верни и послушни Јелачићу. Није, додуше, успео да се приближи хрватском бану, јер са гледишта тадашње „дипломације“ није то било могуће, али његово писмо Јелачићу од 20. дек. 1848. документат је не само здрава суда о догађајима и несломљиве вере у нашу рођену снагу, него и једног идеалног алтруизма за опћу народну ствар.

Његош је држао да је тајна судбина поставила Јелачића на чело јужних Словена; у њега је цео наш народ упро очима и к њему руке пружио као небом посланоме Месији. Али се види, вели, да све бановo изопачују, и они којима је спасао престо и учинио услугу какву им још нико није учинио од њихна постанка, после неколико дана место захвале намећу

Далмацији стари гвоздени јарам, а Далмација је, вели, твоја бановина. Несносно му је што бану прво звање и место у царству обећаше па одступише, додајући видовито: *од сваштa ће одступити*, и постављајући један политички аксиом о којем ми бедни Словени око аустријског престола нисмо имали појма: *што се снажном мишицом не узмогне одржати, да оно све треба за ништа сматрати.* Душе благородно мисле-ћих Словена, мишљаше тада Његош, у вечној су муци, стиде се света и људи због овога нискога стања у којем смо према другим народима европским; јер смо привикли робовати, јер своје силе не познајемо, јер неко слепо задахнуће управља Словенима, те се самовољно у туђе вериге вежу.*) Али изнад свега овога бола, који је и у гроб понео, стоји његова алтруистична мисао: Ја сам, истина је, с овом шаком народа, под анатемом тиранства и шпионства, свободан, али што ми је боље, када гледам око себе милионе моје браће ће стењу у туђе ланце?«

Ни царском намеснику у Задру, гувернеру далматинском, није могао а да не исповеди: да ће помагати устанак Срба и Хрвата само под том погодбом ако то није „слијепа подстрека и издајство законитости своје среће", јер онда би их држао „за најпосљедњи народ на свијету", и када би у том био њиховим учесником, онда би се крио од сунца и од људи. — Осуда је доиста била тешка и даде се тумачити само високим поносом и вером у снагу своју и народну, што је битно обележје карактера Његошева.

У писму Меду Пуцићу, на Ђурђевдан 1849., потпуно разочаран догађајима, написао је, између осталога, ове истините речи: „Драги графе, данас су настала времена од пословања за оне којима ништа своје није урађено; ја сам се у почетку нешто надао, него данас видим да је *засада југословенство идеална ријеч, која само празнијем гласом лијепо звечи.* Што је бановина (Троједна краљевина) и војводство, то су мртве историјске ријечи, друго ништа. *Југословени*

*) Види полит. кореспонденцију Његошеву у књизи Д-ра Л. Томановића *Петар Други Петровић-Његош као владалац.* Цетиње 1896.

силе своје не познају, па и заслуге своје не виде; стога они себе и предају слијепо у безусловно ропство туђину; *ово је вјечна мука* за оне који су њихови, и за оне душе које ово осјећају — него све једно бива кад наша браћа не умију разумјети што је дична свобода". Под осудом ових речи стојимо, нажалост, и данас, и Бог зна кад ћемо их разумети како ваља.

Са оваким мислима и уверењем, Господар Црне Горе био је, дакако, и остао вазда зазоран Аустрији и представницима њезине политике од много лица, али Владика Раде не би био што јесте, и венац његове славе не би био и данас свеж и зелен, да је инако мислио и осећао.

О Србима из Угарске имао је Његош високо мишљење, али он их је, нажалост, познао у Русији, међу онима који су се „за вријеме унијаћења под Маријом Терезијом" тамо преселили, а нашао се с последницима њиховим кад је завладичен у Русији, 1833. године. Међу овима, причао је Медаковићу, било је и генерала, и није знао да ли је њега обузимала већа радост, гледајући тако дивне и честите Србе у престолници силног словенског царства, или њих, који у Владици Раду гледаху младога сирака из сиромашних крша. „То бјеху људи живи, ватрени и поносити. Поглед и кретање те браће Срба опоминьаше ме на старе српске банове и витезове, у којијема ври српска крв и дише успомена славе и величине наше"*) — говорио је млади Његош, знајући да је ово цвет од цвета народа нашега који је морао оставити стару постојбину своју. И онда га потпуно разумемо кад у песми „Поздрав штиту Србобрана" понавља ону сталну своју мисао вере и витешког поноса:

Ej Србине, витешко коњено,
Ко те тлачи, мајка ти жалосна!
рашта своје силе не познајеш,
рашта мишце удар не измјериш,
Који може врага сатријети
И вериге гадне истрзати,
У којим те још сљепота веже!

*) Др. Л. Томановић, стр. 43.

С тим боловима у срцу Његош је отишао са овога света, јер није дочекао остварење ни једне од својих замисли.

Велики се људи познају нарочито по томе како умиру, а Његош је, како је био велик за живота, и умро у свој својој величини. Љуба Ненадовић класично прича о последњим тренуцима овога доиста реткога човека, кроз којега је говорио геније народни.

На последњем часу, праштајући се са главарима, пожелео је њима и свакоме Црногорцу и Србину, где год који био, да Бог благослови и умножи сваку добру работу; рекао им је да љубе Црну Гору и сиротињи да чине правду. А кад га је свештеник причестио, скинуо је капу с главе и јаким гласом рекао: „О велики самостворитељу! Помози јадноме но јуначком црногорском народу; одржи га у слози и у витешком поштењу!“ Затим је устао са велике столице, прешао преко собе и легао на постељу, и кратко време иза тога испустио је своју велику душу. То је било 19. октобра 1851. године, у исти дан у који је пре двадесет и једну годину ступио на владу.

На много година пре своје болести, помишљао је на смрт и одредио је себи место за вечни починак на врху Ловћена одакле је на све стране поглед пун дивоте, како казује Љ. Ненадовић. — За време Рата разорена је црквица на Ловћену у којој су његове кости почивале од 1855. године, и сад ће опет са Цетиња да се врате своме почивалишту, у маузолеј који му диже љубав и поштовање витешкога Краља ослобођеног и уједињеног Народа.

Кад се за који дан искупимо око тога светлог гроба, треба искрено да се исповедимо и да признамо: да међу нама има још вражде братске; да нас вера, „свијета неслога“, још разбија, да је наше југословенство још и данас „идеална ријеч“, — и онда да се причестимо духом Његошевим, да наш живот национални не остане и у слободи нашој „без душе кипина“.

Великом духу Његошеву нека је вечна слава и хвала!

Р. Врховац

Богатство Смрти.

У простору тамном, где невидљиве
Руке опалне камење пребиру
Драго, у руху све то пурпурнијем
Стрше облаци, к'о крила што расту,
Док међу њима све то пламенијом
Силом, што не зна за отпор, од некуда
Избија светлост и рађа се сунце —
Дан — Живот...

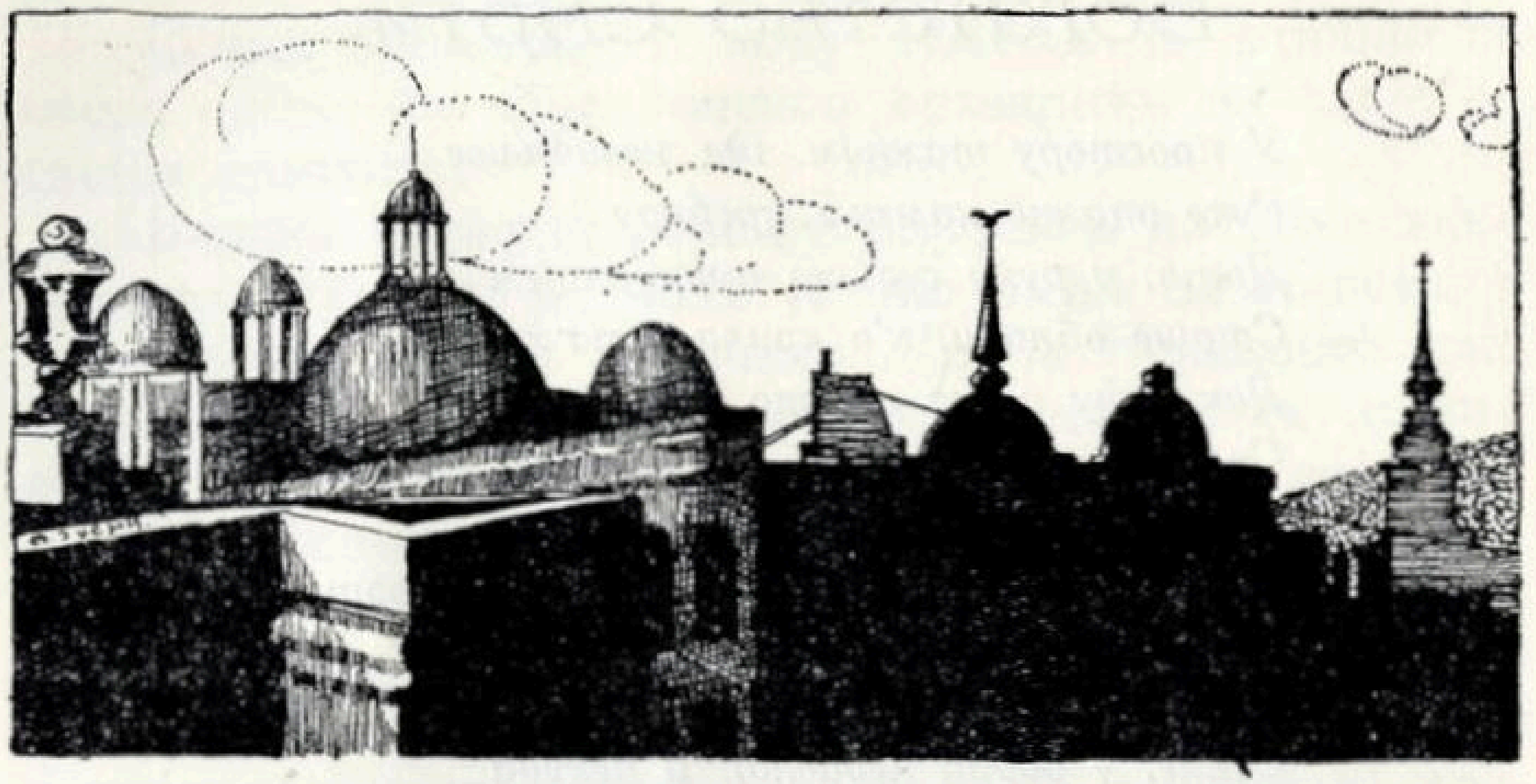
Тоне, полако, к'о да се отимље,
Сунце, у борби неравној, и некуда
Међ облаке ужарене, што бледе,
К'о крила што се склапају, ишчезава,
Док опет оне дивне, невидљиве
Руке опалне камење пребиру
Драго, те га најзад посакривају
У простор, што но бива све то тамнији —
Ноћ — Смрт...

И рађање
И умирање
Иду кораком једним, тек им правац
Обрнут, и састају се негде
У простору тамном, што га вазда
Исте опалне отварају руке,
Исте опалне затварају руке
Са прстењем пуним аметиста,
Пуним смарагда. —

Дан је. Сав је видокруг у пламену
Једног јединог сунца.
Ноћ је. Сав је видокруг у сјају
Сунаца безбројних.

Богатство Смрти
Назиремо тек у ноћи,
У ноћи дубокој и тамној
Протканој звездама далеким...

Грга Богић

Правна могућност промене државне форме

1.) По својој намени, уставни закони треба да буду трајнији од обичних. Формално и по правилу, и једни и други имали би да важе неограничено време. Али су ипак уставни закони дестинирани за дуже важење. Један нов устав, без обзира да ли је почетни устав у новој држави, или је та држава и до њега имала устав који се њиме у целини мења, претпоставља један из основа нов правни поредак. Један устав не само што прописује законодавну процедуру, начин доношења закона, већ претпоставља навек и један низ закона који ће га допунити и детаљно регулисати материје које је он само додирнуо. Разумљиво је да ти закони неће важити даље него што важи он. У најбољем случају они ће важити докле и он, али ће бити донесени после њега. Поред тих органских закона, чије је временско важење увек строго ограничено на време важења устава на основу кога су донесени, ни други закони не могу остати у важности ако их он није или изрично или прећутно рецепирао. Под прећутном рецепцијом ми разумемо уставну клаузулу по којој престају важити сви правни прописи који се противе уставу. A contrario значи, да важе сви закони који му нису противни и које није поименце назначио (било у прелазним наређењима било у

тексту иначе). Јер одиста, кад један нов устав предвиђа друкчију законодавну процедуру и друге законодавне органе, сви закони донесени по ранијој процедури и од ранијих органа не би могли остати у снази кад то опет устав не би желео, па ма се они садржином не противили духу или тексту његовом. Ти закони, и ако донесени раније, бивају обновљени једном одредбом устава, а то правно значи да се рађају изнова, после устава и с његовим одобрењем.[1]) Остаје дакле правило, да су устави трајнији од обичних закона, по својој намени и по својој суштини. На основу истог устава може се донети неколико закона о истој материји који не морају бити истоветни, и органских и неорганских. Али са променом устава престају сви они да важе. Устав представља основе, темеље правног поретка у држави (отуда »основни закон«); сви други закони само су дозидани на њему. Горњи делови зграде могу се мењати, свакако увек адаптирани темељима, а да ови остану нетакнути. Међутим, чим се темељи раскопају, руши се цела грађевина. На новим темељима могу такође понова да се употребе камени из раније зграде, па чак и читави комплекси који су остали нетакнути и поред срушеног темеља, делови згуснути и чврсти којима ни провала темеља није могла наудити, али они сад чине саставни део *нове* грађевине, постављене на *новим* фундаментима.

Ипак, иако намењени дужем трајању, ни уставни закони, исто као и обични, нису вечни. Они чак нису ни дестинирани за вечност. Сви данашњи устави предвиђају и саму могућност њихове измене, па чак и тоталне промене (измене закона предвиђају опет устави). Као изрази »односа снага« који у једном моменту владају, они ће неминовно бити измењени кад се ти односи снага помере или замене. То се дакле увиђа и кад се један устав доноси (и ако увек није било тако, нарочито у времену рационализма и превласти природно-правне школе). Кад се то не би увиђало у моменту доношења устава и правно омогућило прописима о процедури његових измена, постигло би се једино то, да би се устави мењали *само* фактичним путем, само револуцијама и државним ударом. Јер ни

---

[1]) Ипак један нов устав не значи увек, бар по нама, новост државе Нарочито не значи новост државе ако је донесен редовним путем, кога је ранији устав предвиђао.

један устав не може зауставити ток историје и спречити неминовно померање односа друштвених снага.

Као устави других држава и наш Устав је предвидео могућност свога мењања, и то у његовом XII одељку, у члановима 125—127. Док може бити донекле сумње о томе, да ли се Устав може променити у својој целини[1]), несумњиво је да се он може мењати у појединостима, да се могу изменити поједини његови чланови. То се јасно види из наведених чланова нашег устава. Поставља се само питање да ли се може променити сваки његов члан, без обзира шта он садржи. Нарочито се може поставити питање да ли се могу мењати они његови чланови који говоре о државној форми. Истина је да су одредбе о државној форми разасуте скоро по целом уставу, али се оне ипак дају изнаћи и ограничити. Једном пронађене, могу ли оне да се мењају правним путем, једнаким начином којим се мењају остале уставне норме (на пр. норме III одељка, које регулишу економске и социалне односе грађана)?

XII одељак устава не предвиђа никаква ограничења; протумачен граматички, он заиста дозвољава мењање сваког члана или низа чланова устава, без разлике и без изузетка. Следствено, он не забрањује ни измену оних чланова који говоре о државној форми. Ипак зато, било је у јавности и у стручној литератури постављено питање о могућности те измене. То питање је било постављено зато што је наша држава по својој форми монархија, а Краљ је не само законодавни већ и уставотворни фактор. Краљ има право уставне иницијативе и уставне санкције. Ниједан члан устава не може се променити без сагласности Краљеве. Кад се ниједан члан не може изменити без Краљеве сагласности, која се даје у виду санкције, одиста је тешко замислити да ће Краљ дати свој пристанак на измену оних чланова који му гарантују престо и власт. Али оно што је тешко психолошки разумети, правним резоновањем се да врло лако исконструисати. Правно се у овом случају не води рачуна о томе, да ли ће Краљ с вољом или против воље дати свој пристанак; важно је само то да ли он може дати пристанак, и на тај начин учинити могућом промену државне форме правним путем. Ми мислимо да може.

---

[1]) Види Сл. Јовановић, Уставно Право, 1928, стр. 67, и Ђорђе Тасић, О ревизији Устава по нашем Уставу, Архив, октобар 1923 стр. 196

Чим му то уставом није забрањено, он може о промени државне форме на исти начин решавати као о свакој другој уставној промени (путем уставне иницијативе или санкције)[1]).

Промена државне форме може бити у суштини (у с снови) и у нијансама. Промена у суштини би била кад би се мењала монархиска форма државе у републиканску или обрнуто; промена у нијансама кад би се од апсолутне монархије развила уставна, од уставне парламентарна, или од аристократске републике демократска, и обрнуто. Измена у нијансама једне државне форме у другу, извршена тачно на начин којим се врше уставне измене уопште (код апсолутних држава декретом монарха), не повлачи за собом (изузев промене демократске монархије у апсолутистичку, која се данас више тешко може извести) неке крупне спољне последице, и ми такве измене остављамо по страни. Али кад би се уставном изменом монархиска форма замењивала републиканском, што би за собом повукло и губитак трона једног одређеног владаоца, губитак на који је он унапред пристао, могле би настати компликације утолико, што би наследници евентуално порицали право владаоцу да располаже са њиховим правом претендовања на престо кад буде упражњен. Такве примедбе су чињене и у теорији. Њима је тачно приметио Хернрит[2]) да оне право наслеђа конструирају по приватно-правним принципима који важе за фидеикомис. Право наслеђа је регулисано уставом, и данашња наука о држави не познаје нека вануставна и надуставна права династије. Као све власти, тако и краљевска власт има свој основ у уставу, бар од кад је устав дат. Иначе, како опет примећује Хернрит[3]), не би се ни по чему разликовала данашња уставна држава од раније патримониалне. Дакле, промена монархиске форме владавине у републиканску не само да је правно могућа, него не може дати никаквог повода ма каквим супротним правним конзеквенцама. То је

---

[1]) У овом истом смислу решава проблем г. Ђорђе Тасић у поменутом чланку „Архива". Он тежиште проблема види у питању да ли један орган може укинути самога себе, изменити у уставу став на основу кога он уопште добива егзистенцију и право да мења устав, или, још боље, ставити се изнад норме из које је произашао. Његове консидерације су врло занимљиве.

[2]) Rudolf Herrmann von Herrnritt, Die Staatsform als Gegenstand der Verfassungsgesetzgebung und Verfassungsänderung, 1901 S. 52.

[3]) Herrnritt, op. cit. S. 54.

донекле могуће само у државама где се ред наслеђа пропи-
сује дворским статутима а не уставом, и то статутима који
су донесени пре устава. Код нас то није случај.[1])

Тако, дакле, изгледа ствар посматрана теориски. У пракси пак, још се никад није, колико ми знамо, десио случај, бар не у ново време и у модерној држави, да је једна монархија правним путем преображена у републику[2]). Абдикација на трон, протегнута чак и на потомство, не може никад имати правног значаја промене државне форме. После абдикације једног монарха може доћи други, иза једне династије такође друга. Кад абдикација владаоца значи исто што и угашење династије, било да је абдицирао последњи изданак једне династије или је абдикација протегнута на све потомство владајућег монарха, после такве абдикације настаје т. зв. interregnum. Тада се у монархијама приступа избору новог владаоца, »решавању о престолу«, али се у монархиску организацију државе за то време не сме дирати. Абдикација се никад не врши под условом да та држава не сме имати другог владаоца, да она мора имати републиканско уређење. Све да се то и деси, не би значило да је преображај извршен правним путем. То би представљало преобраћање једне форме у другу мирним путем, без протеста онога који је тиме највише

---

[1]) У ранијим уставима Србије, у Уставу од 1869 и 1901 наглашено је било да династије имају свој корен у одлукама народним донетим пре тих устава. Г. Жив. М. Перић (Један случај из надлежности Велике Народне Скупштине, Архив, август 1906, стр. 30), мисли да се „тиме хтело право куће Обреновића поставити на једну основу дубљу и солиднију него што је Устав, да се од овога у неку руку учини независним". Садашњи Устав, једнако као и Устав од 1888 одн. 1903, не садржи једну сличну диспозицију.

[2]) Последњи аустриски цар Карло заиста је био изјавио да ће он примити одлуку Конституанте о државној форми, али да не ће примити одлуку Провизорног Народног Представништва. За то је Конституанта „свечано потврдила" одлуку Привременог Парламента о установљењу Аустриске Републике. Келсен констатује (Die Verfassungsgesetze der Republik Deutschösterreich, III. Teil, S. 117) да тиме, у вези са изјавом абдикације, проистичу све правне последице које би настале кад би сам монарх признао републику. Ипак, и по самом Келсену, те његове изјаве немају никаквог правног значења, јер је Устав од почетка био републиканski и монарх није постојао као правна чињеница. — У осталом, цар Карло је унапред признавао само одлуку Конституанте Немачке Аустрије, која је већ противоправно постала после отцепљења других области Аустрије, а за чије отцепљење Карло није дао дозволу.

тангиран. Али да би то једновремено било и преобраћање правним начином, оно би се морало извести secundum legem (fundamentalem), на онај исти начин на који се врше све друге уставне промене. Несхватљиво је, на пример код нас, да би Краљ сазвао нову Скупштину која би решавала о владавинској форми, и да би, док све то она не реши, и даље вршио своје функције, док најзад не би дао санкцију њеној одлуци ма како она гласила[1]). Међутим, историја познаје многе легалне промене републиканске форме владања у монархиску. По правилу је дотадањи председник републике постајао монарх (на пр. оба Наполеона). И ово је психолошки разумљиво. Монарси су скоро увек непокретни, доживотни, наследни и неодговорни; председници република ретко кад имају и само једну од тих привилегија. Чак и кад председници република не би сами ступали на престо, они не би много губили променом државне форме, нарочито ако су при крају свога председничког мандата. Благонаклоност будућег владаоца могла би врло често да им надокнади губитке на други начин.

Отуда, једино у републикама могу да нађу места уставне одредбе по којима је уопште забрањено мењати државну форму. Такве одредбе садржавају устави Бразилије и Француске. Према уставном закону (амандману) од 1884, »република форма управе не може да буде предмет предлога измене«. (Као и код нас, и у Француској је потребно, да би се могао уопште изазвати поступак уставне измене, да у предлогу буду наведени сви чланови чија се измена жели). Међутим, како је тачно и духовито приметио Хернрит[2]), и томе би се дало доскочити на два начина. Понајпре, давши председнику републике ова обележја монарха, а не прокла-

[1]) Ми не улазимо овде у питање, чије би решење било заиста занимљиво, да ли по принципима уставности и парламентаризма владалац мора прихватити све предлоге своје владе и Скупштине, не само оне које се односе на управу и законодавство, већ и на уставне измене. У овом последњем случају, докле би ишла та његова дужност. По мишљењу Г. Живојина М. Перића (Један случај из надлежности Велике Народне Скупштине, Архив за Правне и Друштвене Науке од 25. авг. 1906. стр. 37), торија владалачког немешања, која се изводи из наших устава од 1888 и 1903, довела би до такве једне солуције. Он мисли чак, кад владалац не може одрећи санкцију обичног закона, да тим пре не би смео одбити потврду решењу друге половине уставотворене власти

[2]) Herrnritt, op. cit. S. 10.

мујући га за монарха. Сем тога, укинувши једном уставном ревизијом горецитирану одредбу. Кад је већ та одредба отпала, свака норма устава подлежи ревизији; више не би било правне сметње преобраћању републике у монархију. У монархијама само негде постоје забране мењања устава у битним деловима (грчки устав од 1864 и норвешки од 1814). Ове су одредбе платонске вредности, јер су сви уставни прописи битни, а свакако се нешто из устава може мењати.

Теориски могућа, промена монархије у републику правним путем стварно је неизводљива. Она се увек врши фактичким путем, понајчешће револуцијом. Право долази доцније да санкционише стања која су постала ван њега, чак и против њега. Револуција може некад да допре само дотле, да монарха присили на абдикацију. Тада се пак, ако се неће доћи у сукоб с правом, мора сматрати да је престо упражњен и поступати даље по уставу. Ако Краљ нема наследника, или се абдикација протеже и на његово потомство (у колико је правно могуће), опет се сматра да је престо упражњен, али да је једновремено и династија угасла, и опет се поступа по наређењу устава: влада врши Краљевску власт и решава о престолу, не о форми владавине (чл. 67 Видовданског Устава). Члан 56 нашег устава, који одређује владаоца по имену и назначује ред наслеђа, може престати важити стицајем околности, без икаквог учешћа људи. Али Краљевина као институција и као државна форма остаје и даље. Ако се хоће остати на правном терену, она се може мењати само по процедури предвиђеној у XII одељку Устава.[1])

2.) По тој процедури, Устав се не може мењати без сагласности Краљеве. Али реч Краљ не означава у Уставу увек Краља лично; под речју Краљ врло често се разуме вршилац одн. носилац краљевске власти. (Ми овде прелазимо

---

[1]) Како је та ствар била регулисана раније, нарочито по Уставу од 1903, изложио је врло занимљиво Г. Жив. М. Перић у поменутом броју Архива, ст. 29. и даље. И по њему, „не подлежи ни најмањој контестацији да Велика Народна Скупштина има власт да решава који ће систем владавине бити у Србији". Треба само приметити да је Велика Народна Скупштина имала, ако не ограничену, а оно обележену власт. Данашњи Устав не познаје уопште нарочите уставотворне органе, већ само нарочити уставни поступак. Кад није одредио органе он им није ни власт обележио. Зато закључак Г. Перића важи a fortiori за садашње наше право.

поред по себи разумљивог значења речи Краљ у уставним земљама; где год се у Уставу спомиње Краљ у вези с његовим функцијама а не личним прерогативама, претпоставља се да ће он те функције вршити у споразуму са одговорном владом. Реч Краљ ту обухвата и фактичног Краља и владу. Формално ипак њега.) У XII одељку Устава треба видети да ли се реч Краљ може односити на остале носиоце краљевске власти, дакле и (1) на намеснике одн. регенте, (2) на краљеве заступнике.

Кад се, док Краљ врши краљевску власт, правна могућност промене државне форме претвара у фактичну немогућност, како ће та ствар стајати кад краљевску власт врше намесници? Намесништво може трајати врло дуго (18 година, и више), и да ли би се за то време могла држава лишити њене најважније моћи, уставотворне. Ако је намесник наследник престола, односи не могу бити друкчији него кад би краљевску власт вршио сам Краљ. Али, ако су намесници изабрани ван династије по другој алинеји чл. 61 Устава? Они се бирају само на четири године, привремени су дакле и заменљиви; променом владавине они се могу помирити лако. Поједином од њих она може чак донети и више власти него што је има као намесник у колегиуму. Јелиник за то с правом примећује како је притежање највише власти изгледало у историји често пута врло примамљиво, тако да је регент не баш ретко чезнуо за Круном.[1])

Ради тога, устави појединих држава, поред осталих ограничења у избору, саставу и функцијама намесништва (првенствено узимање престолонаследника односно агната владајућег дома за регента, образовање колегиалног тела, ограничено време власти са понављањем избора, отежана и врло компликована процедура при установљењу намесништва у случају неспособности Краљеве, учешће Народне Скупштине при избору и установљењу намесништва, раније проглашење пунолетства Краља и престолонаследника, т. зв. venia aetatis и т. д.), забрањују уопште ма какве уставне измене за време намесништва. Колико је нама познато, данас у овим монархијама не могу за време регенства да се проводе измене устава: у Румунији (чл. 90 Устава), у Белгији (§ 84), у Низо-

[1]) Georg Jellinek. Regentschaft, Ausgewählte Schriften und Reden, II. Band, S. 171.

земској (чл. 196) и Луксенбургу (чл. 7 Устава).[1]) Са незнатним разликама, код свих тих држава забрана је прокламована овим речима: »Никаква промена устава не може бити учињена за време регенства«. Једино Низоземски Устав забрањује за време регенства »ма какву модификацију закона о наслеђивању престола«. Док је у осталим државама главна брига скоцентрисана на то, да Устав уопште не буде измењен, да се не дира уопште у већ утврђену организацију врховних власти и њихов однос, дотле је код низоземске главно којим ће редом трон да се наслеђује. Ту се више обезбеђује право појединих наследника и легитимних претендената на престо него монархија као установа.

Пре Рата, и поједине немачке државе ограничавале су и спречавале промену устава за време намесништва, али никад у овој потпуности као Белгија, Румунија и Луксенбург. Тако је Виртенбершки Устав дозвољавао начелно мењање Устава и за време намесништва, али су те измене важиле само док траје намесништво.[2]) Ту се није дакле ни помишљало на могућност измене оних уставних норми које утврђују монархију. Јер, чим би нестало монархије, престало би ipso facto и намесништво монархово. Саксонски је Устав такође допуштао мењање Устава, али само уз приволу Породичног Савета Краљевог. За разлику од Виртенбершке, ту су такве измене имале и дефинитиван карактер.[3]) Ту је монархиска форма државе била обезбеђена не само тиме, што су за намеснике узимани, као уосталом скоро у свима монархијама, првенствено чланови владарског дома (агнати), већ и тиме, што ни они сами, било да су чланови династије или не, нису могли пристати на измену устава или је предложити ако нису имали одобрење од Породичног Савета. — У Баварској није било никаквог ограничења и никакве забране мењања Устава за време регенства. Али ипак ни тамо нису имали регенти пуну Краљевску власт. Њима је, између осталога, било забрањено »отуђивати добра Круне«.[4]) Из тога би излазило да су они, тим мање, имали

---

[1]) B. Dareste, Les constitutions modernes, 1910, код сваке државе посебно.

[2]) Dareste, op. cit., Виртенбершки Устав, § 15.

[3]) Dareste, op. cit., Саксонски Устав, § 12.

[4]) Dareste, op. cit., Баварски Устав, § 17.

права мењати суштину Устава, онај његов део који статуира форму владавине. Међутим, такво једно гледиште не би било основано на тексту Устава. Јер исти § 17 каже да »регент врши, за време регенства, сва права владара која му нису изричито одузета уставом«. Њему пак није било Уставом забрањено да прибегава измени Устава ако се за то укаже потреба. Али из диспозиције § 17, којом се забрањује отуђивање владаочевих имања, види се колико је уставотворац имао мало страха да може уопште доћи до промене државне форме чак и за време намесништва. Може се, најзад, приметити да је сам Савезни Устав обезбеђивао сталност монархиске форме појединих држава чланова Немачког Савеза. Јер, неоспорно, свака промена у државној форми појединих државица морала је имати реперкусију на организацију Рајха. Не треба сметнути с вида да су »окруњене главе и кнезови« створили Немачку Царевину и да су јој они били и остали основни политички супстрат. Вероватно да и ради тога Пруска и већина осталих немачких државица нису ни осећале потребу да спрече измене Устава за време намесништва. Оне су биле сигурне да појединачна измена Устава не може никако за собом повући промену државне форме.

Нису, дакле, све монархије онемогућиле измену својих Устава за време намесништва; неке чак нису предвиделе никаква ограничења у том погледу. Ако се посмотри које државе најстрожије поступају у издавању таквих забрана, видеће се да су то државе код којих престоли нису увек стабилни. И зато би се и за оваква ограничења могло рећи оно што је Хернрит казао за свака спречавања измене установних одредаба о државној форми, визирајући у првом реду Француску: »Свакако у таквим одредбама лежи једно признање слабости; оне треба да штите зграду, чија је унутрашња чврстина сумњива. Стога ми налазимо такве одредбе по правилу само код типа држава чија уставна организација не пружа сама за себе довољну гаранцију против мењања стварних односа снаге. Напротив, овај тип држава, чија организација пружа сама за себе довољну заштиту за одржање уставом утврђених односа снага, моћи ће лако да се одрекне таквих одредаба сумњиве вредности«.[1])

У осталом, сви писци нису сагласни о правној снази

[1]) Herrnritt, op. cit. S. 50.

таквих забрана. Цојнерт вели да се закон вара »ако мисли да целокупно законодавство државе може осудити на мировање за време једне може бити врло дуге периоде«.[1]) Сајдел пак мисли да »једна таква забрана не стоји на истој линији са једним законским наређењем које обавезује поданике; она само садржи упутство за законодавца, које има тако дуго важности, док га законодавни фактори свесно не измене«.[2]) Ми држимо ипак да су ова гледишта екстремна; она базирају на начелу rebus sic stantibus, за које је сумњиво да ли важи и у Међународном Праву. Одиста се живот једне државе не може на дуже време ограничавати никаквим прописима, нарочито не прописима ове врсте. И зато повреда овакве забране у моментима велике потребе, и то једна конкретна повреда пошто је већ наступила, може да се правда стањем нужде или иначе неким другим политичким и моралним разлозима. Међутим, унапред лишавати једну такву одредбу сваке правне снаге, не изгледа ни довољно рационално ни довољно опортуно. Правници то поглавито не би смели да чине.

Ни Србији пре Рата нису били непознати прописи који забрањују мењање Устава за време намесништва. Прва таква забрана била је статуирана првим српским Уставом од 1835. Његов 35 члан је гласио: »за време намјестничества овог не смје се устав овај мјењати«.[3]) Устав од 1835 имао је врло кратко трајање, једва месец дана. Устав од 1838 који долази место њега, не садржи једну сличну одредбу. Али је зато та празнина попуњена доцније, још за време важења тог истог Устава, и ако је донесена у форми обичног закона. Њу је прописао § 14 *Закона* о Народној Скупштини од 17 августа 1861. И ако формално обичан закон, тај закон је својом садржином обухватио материју која се увек у уставима налази, и којој само тамо има места. Сем тога, како тачно примећује г. Слободан Јовановић,[4]) »Закон од 17 августа 1861 го-

---

[1]) Zeunert, Regenschaft und Vertretung des Staatsoberhauptes in den Annalen des Deutschen Reiches, 1900, S. 321.

[2]) Seydel, Bayerisches Staatsrecht, I, Bd, S. 240.

[3]) Вид. Аца Миловановић, Устави и уставност у Србији, Београд, 1903. Овај члан следује непосредно члану Устава који говори кад се прибегава избору наместништва уопште.

[4]) Слободан Јовановић, Велика Народна Скупштина, студија о уставотворној власти, Бранич 1900, стр. 153.

дине постао је за владе Кнеза Михаила, у оно време кад је било врло тешко повући граничну линију између обичних закона и Устава. Тај закон о Народној Скупштини, као и неки други закони издани после 1858, они о Кнезу, Савету, министрима, мењао је и допуњавао устав од 1838. Ако су споља сви ти закони изгледали обични закони, а не уставни, то је било само с тога што је за формалну промену Устава био потребан пристанак Портин који Обреновићи нису хтели да траже«. Та забрана ипак није сметала Намесништву да 1869 проведе тоталну измену Устава, не уклонивши је претходно. Ни Влада ни Намесништво нису ту забрану превидели; они су само њено обилажење правдали самим интересом државе, уставности и *династије*. Све је то врло опширно и лепо приказао и критички оценио Г. Слободан Јовановић у цитираној студији.

Устав од 1869, донет од намесника, није могао, природно, да реципира једну такву норму. Намесници нису могли, проклamујући је једанпут за штетну и нецелисходну, и обишавши је, да је унесу и у свој Устав. Кад се показало у пракси да се једна таква норма не може поштовати, ако су околности против ње, намесници из 1869, заједно са Скупштином, сматрали су да је боље изоставити је уопште. Али то је уједно и једини устав који не познаје забрану мењања устава за време намесништва. Сви доцнији устави, и онај од 1888, и онај од 1901, и онај од 1903, имају једну сличну диспозицију. Она се од оне из 1835, и од таквих диспозиција других држава, разликује по томе, што сва три устава забрањују промене устава само за време малолетства Краљева (defectus aetatis). Међутим, како ћемо видети доцније, то није једини случај кад се образује намесништво; то је само нормалан случај, и зато га правници називају »редовним намесништвом«, за разлику од ванредног које обухвата *све друге случајеве* монархове неспособности. За време ових устава било је само једно намесништво малолетном Краљу, и то Александру Обреновићу од 1889 до 1894.[1]) То намесништво није мењало нити покушавало да мења Устав.

Видовдански Устав није реципирао из претходних устава забрану мењања устава за време намесништва. Уопште, Ви-

[1]) Намесништво Наследника Престола Александра од 1914 до 1921 није било због малолетства Краљева.

довдански Устав не предвиђа за намеснике никаква ограничења у вршењу краљевске власти; она им интегрално припада. Како је Видовдански Устав рађен на бази Устава од 1903., неуношење горепоменуте забране извршено је, изгледа, свесно. И иначе је принцип да намесник одн. намесници врше пуну Краљевску Власт. Проф. Хауке вели: »Из самог циља института намесништва произлази да је намесник легитимиран да врши сву државну власт концентрирану у компентенцији владалачког права«.[1]) Проф. Бри такође каже: »За време трајања намесништва врши намесник сам сву власт која припада монарху«.[2]) (Разуме се да, кад је више намесника, они је врше колегиално; Бри говори о намесништву немачких држава, које је увек инокосно). Проф. Аншиц опет вели: »По садржини и опсегу, власт регенства допире једнако далеко колико и монархова, сем ако устав друкчије одређује«.[3]) Према томе, сви изузетци од овога правила треба да буду изречно предвиђени. Видовдански Устав не познаје никакав изузетак, и на питање да ли и код нас намесништво сме мењати Устав у принципу, није тешко дати одговор. Али, и ако се да потврдан одговор на питање да ли намесништво уопште може прибећи мењању Устава, ипак остаје отворено питање може ли оно извести измену и у оним деловима Устава који одређују државну форму. Питање остаје отворено ради тога, што намесник, и ако непосредан државни орган,[4]) који своју власт добива од Устава и на основу њега, ипак остаје *намесник* Краљевске власти, или, како се то раније говорило, врло погрешно уосталом, краљевског одн. књажевског достојанства. Да ли он, позват да ту власт врши истина proprio iure *ali alieno nomine*, може да је сасвим укине? Не би ли то била злоупотреба своје власти, злоупотреба правно недозвољена, и не би ли се то косило са самим циљем због кога је та власт установљена? Ми мислимо да не би. Раније је државноправно регенство и приватноправно старатељство, у случају малолетства или друге које неспособности монархове, било

[1]) Hauke, Regierungstellvertretung und Regentschaft, Österreichisches Staatswörterbuch, Wien 1909, IV. Band, S. 55.

[2]) Brie, Regentschaft und Regierungsstellvertretung, Wörterbuch des deutschen Staats- und Verwaltungsrechts, 1914, II. Band, S, 254.

[3]) Anschütz, Deutsches Staatsrecht, Enzyklopedie der Rechtswissenschaften, 1914, S. 135.

[4]) Jellinek, System der subjektiven öffentlichen Rechte, S. 153.

скоро идентификовано. Раније се сматрало да намесник, једнако као и старатељ, не сме да предузме ни један акт који би могао нашкодити лично пупили. То је било у време кад су код највећег дела јавноправних установа била примењивана приватноправна начела. Отуда у Немачкој још и данас поред речи регенство може да се нађе и реч *старатељство* (Regierungsvormundschaft). Само је с тога у Баварском Уставу могла наћи места напред поменута одредба, која за време намесништва забрањује отуђење краљевског имања. У модерној држави свега тога нема. Намесништво врши краљевску власт самостално и без икаквих обавезних упутстава (породичног савета и т. д.). У својим поступцима оно је руковођено само Уставом, законима и сопственом савешћу. Јер, како тачно примећује Јелинек, »намесник репрезентира монархову вољу на тај начин, што његова сопствена воља, у кругу одређене му законске сфере, важи као непосредна монархова воља«.[2]) То што намесник своја акта заповедања изриче »у име владаоца«, не сме, како је опет Аншиц упозорио,[3]) да доведе до погрешног закључка како је воља намесникова зависна од монархове воље, и како је он заступник физичке личности владаоца. »Намесник је репрезентант (тачније орган) државе, иначе никога.... Између њега и монарха место којега влада нема уопште никаквог правног односа, дакле и никаквог односа одговорности. »У име владаоца« значи просто »на место владаоца«. Намесник је законом позвани заменик монарха«. У колико је и у једној држави власт самога монарха ограничена (начелима уставности, парламентаризма и владаочевог немешања), биће такође ограничена и власт регента. Али, треба приметити, таква ограничења и такви принципи могу понекад да само олакшају одлуку намесника који се колеба, и могу учинити да пред државноправним принципима уступе морална осећања, која би евентуално спречавала намеснике да проведу једну такву реформу. Према начелу конституционализма, намесник ће морати да покрене ревизију устава и кад сам не би имао воље за то, само ако то захтева одговорна влада; ако и он сматра да је ревизија потребна, то начело ће му једино олакшати извршење своје замисли. Отуда, та редовна ограничења, која важе за сваког монарха,

[2]) Jellinek, Ausgewählte Schritfen und Reden, II. Band, S. 171.
[3]) Anschütz, op. cit. S. 135.

за намеснике некад не ће стварно ни представљати никаква ограничења.[1])

Са правног гледишта, дакле, намесништво образовано по Видовданском Уставу има права да мења Устав у свим његовим тачкама (разуме се да оно само не може мењати Устав, као што га не може ни сам Краљ мењати; оно овде има само уставотворне атрибуције Краља: право иницијативе и права санкције и проглашења). Према томе, намесништво није правно ограничено нити на мењање Устава у његовом најбитнијем делу, у делу које нормира форму владавине.[2]) Да ли је то његово право употребљиво са моралног гледишта, и сагласно томе гледишту, не ћемо овде испитивати. Уосталом, све зависи, кад је у питању морал, нарочито јавни морал, од дане ситуације и од »државног интереса«. Ми овде, да још једанпут нагласимо, испитујемо само теориски *правну могућност* промене државне форме.

3) Остаје још једно питање да се рашчисти, које је већ наговештено раније. Краљ може понекад бити способан да врши краљевску власт па да је опет не врши. То је у случају кад сеон привремено налази ван земље, било приватним било државним послом. Тада, по чл. 59. Устава, Краља заступа Наследник Престола ако је способан да влада,[3]) иначе

---

[1]) Питање да ли регент може у име монарха да изврши његову абдикацију, нема директне везе са нашим предметом. Може се ипак приметити да је у теорији на то питање дат негативан одговор. Он произлази из самог схватања акта абдикације као „правног факта приватне природе“, за који није потребна контрасигнатура министара. С тога не може абдицирати монарх који нема способности за правну радњу. Кад би абдикација била један акт власти, а не чисто индивидуалан акт, могла би се вршити преко или од намесништва. Вид. Jellinek, Ausgewählte Schriften und Reden, II. B. S. 168.

[2]) У истом смислу и Г. Сл. Јовановић Уставно Право, 1924, стр. 319: „изабрани намесници могли би, путем уставне промене, прогласити републику“.

[3]) У Уставу се захтева да престолонаследник није малолетан или иначе спречен па да може заступати одсутног Краља. Под неспреченошћу престолонаследника треба разумети да он мора испуњавати и остале услове владалачке способности (Regierungsfähigkeit), све оне услове чије би непостојање код владајућег Краља довело до образовања намесништва. Овде је споменута малолетност као најчешћа, „правилна“, појава владалачке неспособности. Ипак под спреченошћу престолонаследника треба такође разумети и његову физичку спреченост (на пр. кад заједно са владајућим Краљем отпутује у иностранство).

министарски савет. Краљ не сме дуже од шест месеци боравити ван земље ако је заступништво поверено министарском савету. Питање је дакле, може ли за време заступништва Краљевог министарски савет покренути поступак измене Устава односно произвести ту измену, и специално је питање може ли он, у том случају, тражити мењање или потврдити од Скупштине изгласано мењање државне форме.[1])

Пре него се одговори на прво питање, треба видети какав је уопште правни карактер заступништва монархова и које му надлежности припадају. По утврђеном, скоро неконсенстираном мишљењу, заступник располаже само са онолико власти колико му монарх делегира. То је основна разлика између заступништва монархова и намесништва. Пошто власт заступника проистиче из воље монарха, то она и даље, континуелно, зависи од монархове воље. Он је може смањити, увећати и укинути. Ово последње формално само онда, ако монарх може за заступника да постави ма које лице, ако у том погледу није уставом везан. Код нас то није случај. Код нас Краљ нема никакво право избора свог заступника за време отсуствовања. Он може на заступништво пренети онолико

[1]) Г. Сл. Јовановић у свом Уставном Праву (стр. 316) сматра да се по нашем позитивном праву не прави разлика између намесништва и заступништва, ма да би она, строго узимајући, требала да се прави. Ми се у овоме не слажемо са г. Јовановићем. Заступништво Краљево регулише чл. 59. Устава у одељку где је реч о Краљу. Намесништву је у Уставу посвећен један нарочити одељак. Терминологија је такође адекватна и не колеба. Г. Јовановић свој закључак изводи из факта што се и у случају болести Краљеве, образује намесништво, „и ако намесништво постоји само у случају малолетног Краља, а не и болесног". Ми мислимо, као што смо напред већ казали, да је малолетство Краљево само редован и правилан случај намесништва, али поред њега постоји још један низ случајева кад се мора прибећи образовању намесништва. За намесништво је увек услов да Краљ не може и не сме да влада, јер нема владалачких способности, било зато што их је изгубио или зато што их још није стекао. Намесништво се образује мимо воље владаоца. Код заступништва је сасвим друкчије. Оно наступа само онда, кад је Краљ одсутан из земље. Хоће ли оно наступити, зависи само од њега. — Поред тога и надлежност намесништва и заступништва битно се разликује. Оно прво има сву власт ако му није изречно укинута и то само Уставом; ово друго има само оне атрибуције краљевске власти које Краљ пренесе на њега, сем власти распуштања Скупштине, коју ни Краљ не може пренети. — Наше мишљење може да поткрепи и последња алинеја чл. 59. Устава. По њој, намесништво настаје тек ако Краљ борави преко шест месеци у иностранству, *али тада престаје заступништво.*

власти колико за сходно нађе и оне атрибуције које у даном моменту изгледа целисходно пренети. Али Краљ не може пренети заступништво од престолонаследника, ако овај има владалачке способности, на министарски савет, нити од министарског савета на ма кога другога. Код нас Краљ може мењати упуства које је дао заступништву и из иностранства, може овлашћења сужавати или проширивати, али личности он не може мењати, Ако у принципу није задовољан са радом заступништва, све што он може да учини, то је да се врати у земљу и да предузме власт у своје руке. Ако га је заступао министарски савет, он може том приликом променити министарство (ако то парламентарни односи не спречавају), и опет отићи у иностранство. Међутим, он, по нашем мишљењу, не би могао променити владу из иностранства.[1]) Заступници Краљеви заиста врше само ограничено краљевску власт, у оквиру краљевског овлашћења, али неку власт они ипак треба да врше. Питање је само да ли и Краљ у том случају може да врши ма каква акта заповедања, сем давања упустава заступницима, која су споља невидљива. Ми мислимо да не може. Уставни је принцип код нас да за време краљевског отсуства краљевску власт врше заступници, да је врше истина ограничено, али ипак да поред њих нико други не може да је врши. Краљ не може пола власти пренети на заступништво, а пола задржати за себе. Он једино може преостатак власти, које није хтео да пренесе на заступништво, потпуно обуставити за извесно време. Да то није много практично, очигледно је. Али је за то Устав предвидео да отсуство Краљево не може трајати дуже од шест месеци. Кад Држава може бити без законодавне власти три до четири месеца, она може, веровало се, бити и са ограниченом управном влашћу до шест месеци. Све су то ненормалне ситуације, у којима државни механизам тешко функционише. Оне се трпе по изузетку, и треба да буду што ређе, али, понекад, неминовне су.

За разлику од других монархија, код нас Краљ дакле

[1]) О врло интересантном случају кад министарски савет добије од Скупштине неповерење а Краљ борави ван земље говорио је Г. Михаило Илић у чланку „О путу шефа извршне власти у иностранство". (Српски Књижевни Гласник, 1. новембра 1921). Ми, за разлику од Г. Илића, мислимо да би у том случају краљ морао напустити боравак на страни и одма се вратити у отаџбину. И иначе, сви закључци у поменутом чланку г. Илића диаметрално су супротни нашим закључцима.

(1) мора именовати заступништво ако хоће да борави ван земље, и (2) он мора именовати Уставом унапред одређено заступништво. Заступништво може бити индивидуално (наследник престола) или колегиално (министарски савет). Али поред наследника престола Краљ не може никога изабрати за сузаступника, исто као што не може заступништво, у случају кад га врши министарски савет, ограничити на само неколико министара, елиминишући остале. Заступништво је индивидуално или колективно, али какво ће од тога двога оно бити, зависи не више од Краља већ од Устава и даних околности.

Краљ може на заступништво, ако га врши влада, пренети сву краљевску власт *сем права распуштања Скупштине;* на наследника престола сву власт без ограничења. Али, колико је власти у даном случају пренео, остаје тајна за цео свет ван Краља и заступника. У Указу којим преноси краљевску власт, Краљ никад не обележава њен оквир; његова упутства не саопштавају се јавности. Отуда, кад би заступник и прешао границе датог му овлашћења у вршењу краљевске власти, његове би одлуке биле пуноважне и морале би се поштовати. Отуда, све је то још увек наше мишљење, упуства Краљева не играју стварно превелику улогу и лако би се могло обићи. Министарски Савет врши краљевску власт по овлашћењу краљеву, обнародованом, у форми указа, у Службеним Новинама. То овлашћење је дато на основу чл. 59 Устава, дакле законито. Сваки акт власти који би за то време заступништва произишао од министарског савета, био би формално пуноважан.[1]) Нико се не би могао ни смео позивати на повреду упустава датих од Краља.[2])

Ако упуства нису објављена, што је код нас случај, може ли ипак министарски савет, као заступник Краљев, вршити

[1]) Тако у главном мисли и Г. Сл. Јовановић (Уставно Право, стр. 319). У колико наше мишљење дивергира од његовог, долази отуда, што он заступништво не дистингвира од намесништва. А принцип је, као што рекосмо, да намесници врше сву краљевску власт.

[2]) Санкција те повреде могла би једино да се нађе у одговорности министарског савета пред Краљем. Питање је само да ли дола и у обзир кривична или само политичка одговорност. Пред парламентом министарски савет, као заступник Краља, није одговоран ни кривично ни политички. Само је у животу те две функције тешко одвојити. Ако је неодговоран министарски савет као целина, могу да одговарају сви министри појединачно, али увек због њихових министарских функција, не делегираних краљевских.

сву краљевску власт? Распустити Скупштину не може. То се јасно види из текста истог члана Устава којим је Краљ овлаштен да уопште борави ван земље и делегира своју власт. Даље, по нашем мишљењу, кад би упуство заиста гласило на интегрално вршење краљевске власти, министарски савет не би могао решавати министарску кризу. То смо већ поменули раније. Такво једно решење ми изводимо из духа нашег Устава и из самог начела парламентаризма. У модерној парламентарној држави, само два права припадају лично шефу држава, и она су по правилу непренесива: право распуштања парламента и право наименовања нове владе.[1]) Вршећи та права, он није обично везан за сугестије до тада одговорних органа. Само код вршења тих атрибуција он се не мора, понекад и не сме, држати принципа »владаочевог намештања«. Пошто те атрибуције Краљ врши, и кад је у земљи, сам, он их не би смео уопште делегирати. Уосталом, и практично је неизводљиво и опасно, да министарску кризу решава сам министарски савет. Министарске кризе се решавају или образовањем нове владе или задржавањем старе. Нову владу ће тешко образовати један министарски савет који треба да одлази са управе земље. Најзад, као што је тачно приметио Г. Илић, он би у том случају престао бити и заступник Краља, јер је, ово ми додајемо, заступништво њему поверено као министарском савету, не као групи државника. Ако се криза заврши остајањем владе којој је отказано поверење, то значи апел на народ и, следствено, распуштање Скупштине. У оба случаја присуство Краљево је апсолутно потребно.

Остаје сад да се испита може ли, у отсуству Краљеву, Министарски Савет произвести измене Устава. За наследника престола то питање би било лакше решити. За покретање уставне измене, правно је нужно распустити Скупштину која је преузела иницијативу за ту измену или којој је Краљева одн. владина иницијатива саопштена. Уставна се измена не може, дакле, ефектуирати без распуштања Скупштине. А влада, као заступник Краљев, нема права распуштања Скупштине. Г. Михајло Илић мисли[2]) да влада ипак може прибећи уставној измени и да је то чак један од начина да се обиђе забрана распуштања Скупштине статуирана чланом 59. Устава. Као

[1]) Redslob, Der echte und nicht echte Parlamentarismus.

[2]) Српски Књижевни Гласник, 1. нов. 1921, стр. 371.

свако ограничење, и ово треба да се стриктно тумачи, а ограничено је само право распуштања Скупштине, не и право уставне измене.[1]) Ми се не слажемо са г. Илићем у овоме. По нашем мишљењу, под забраном распуштања Скупштине инволвирана је и забрана њеног распуштања у циљу уставне ревизије. И ако распуштање Скупштине, кад се ради о измени Устава, долази само као последица поступка ревизије Устава, и ако је дакле тада распуштање секундарна а не примарна појава владине акције, ми мислимо да влада нема право покретања уставне измене само зато што она нема право распуштања Скупштине. Јер, ми ћемо покушати да испитамо зашто је уопште влади забрањено да, у отсуству Краља, распушта Скупштину.

Ми смо раније казали да је апел на народ, код нас увек скопчан са распуштањем Скупштине, једна од власти владаоца које по правилу он сам врши. Он сам одлучује је ли дошао моменат да се апелује на народ. А, као што смо видели, министарски савет врши за отсуства Краљевог и формално само оне власти које он врши фактично кад је Краљ у земљи. — Ту не спада власт распуштања Скупштине, и тим мање би могла да спада власт уставне измене. То ми изводимо из аргумената a minori ad maius. — Кад влада нема право да распушта обичну Скупштину, зато што се она није могла с њом сагласити у програму обичног законодавног рада, она ће тим мање моћи да распусти Скупштину јер жели мимо ње да проведе и ревизију Устава. Јер устави су увек важнији и трајашнији од обичних закона. Најзад, треба знати да Скупштина сазвана да мења Устав, одмах после измене врши своје редовне законодавне функције. Значило би да је влада заиста једним заобилазним начином ипак дошла до нове обичне Скупштине. Она би то учинила, и кад би имала право уставне ревизије, злоупотребом права. А злоупотреба вршења права је једнако забрањена у јавном као и у приватном праву. Кад би нова изабрана Скупштина имала само власт уставотворну, као раније у Србији, могла би још само донекле да се одржи противна теза.

Затим и ово. Краљ по правилу иде у иностранство у једној мирној и сношљивој политичкој ситуацији. Он делегира своју власт влади која ужива поверење Парламента. Правило

[1]) Ми смо нашим речима покушали да искажемо мишљење Г. Илића.

је такође, да једна влада стално ужива поверење једног извесног парламента, произашлог из једних избора. И то је био још један разлог више да се забрани влади да распушта тај парламенат. Нови парламенат могао би да се изјасни против владе која га је сазвала. С тим треба увек рачунати. Ко ће онда да решава министарску кризу? Ми смо видели да то не би могао да чини сам министарски савет. Доиста, на континенту и без избора могу да настану министарске кризе, и у том случају Краљ би морао да прекине отсуствовање и да се врати у отаџбину. Али то су само изузетни случајеви. Краљ је оставио власт *једној одређеној влади* да је врши у споразуму (колико то парламентарна начела налажу) са *једном одређеном скупштином* и само с њом. Нити би влада могла да је врши без скупштине уопште нити са једном другом скупштином. То је принцип који се ни у једном случају и ни у ма каквом циљу не сме мимоићи. Чим наступе односи који онемогућавају сарадњу тих тачно одређених органа, одређених чак по личностима (при чему измене појединих личности не играју никакву улогу, на пр. у случају смрти или оставке појединог посланика или министра), присуство Краљево је неминовно и неодложно.

У отсуству Краљеву, дакле, код нас министарски савет не може прибећи ревизији Устава уопште. То још више важи за ревизију Устава у његовим одредбама о државној форми.

Али и овде се намећу два специална питања: 1) ако скупштина реши са $^3/_5$ чланова да се има извршити ревизија Устава и она то саопшти влади као заступнику Краља; 2) ако је скупштинска периода на измаку.

У првом случају, влада је правно немоћна да се супротстави вољи Скупштине. Скупштина реши у законској форми потребу сазива нове Скупштине да решава о изменама у Уставу. За разлику од других закона, ми мислимо да овакав закон мора бити потврђен од стране владе, једнако као и од стране Краља кад он врши краљевску власт. Потврда Краљева овде је чисто формална. По стилизацији пете алинеје чл. 126 Устава, Краљ би морао да потврди одлуку Скупштине о ревизији Устава и кад у нашој земљи не би владала начела конституционализма и парламентаризма. Та алинеја гласи: »Кад предлог на тај начин буде усвојен (са $^3/_5$ гласова), Народна Скупштина ће се распустити, а нова сазваће се најдаље

у року од 4 месеца од дана кад је предлог усвојен«. Ту се Краљу не оставља никакво право одлучивања хоће ли предлог Скупштине усвојити и прогласити. Он је то дужан учинити, једнако као што је дужан сазвати одма нову Скупштину. По стилизацији тога прописа, Краљ не може чак ни да одлаже санкцију и промулгацију тога законског пројекта. Избори за уставоревизиону Скупштину врше се, сасвим логично, према општем Закону о избору народних посланика. Тај Закон пак предвиђа такве рокове (за рад Државног Одбора, за подношење и потврђивање кандидатских листа и т. д.), да је уставни рок од три месеца, који сме да протече од распуштања једне обичне Скупштине до сазива нове, по правилу нормалан. Он се једва неколико дана може скратити а да се одржавање тих рокова не повреди. У чл. 126 Устава оставља се време од 4 месеца, али за *сазив* нове Скупштине. А сазив не може уследити непосредно иза избора. Према томе, дакле, кад предлог за ревизију потече од стране Скупштине, Краљ, по нашем мишљењу, тај предлог не само да мора да усвоји, већ мора да га неодложно и изврши.

Шта ће бити ако влада врши краљевску власт? Изузеци нису нигде предвиђени, и влада ће морати да поступи једнако као кад би Краљ био присутан. Влада истина не сме распуштати Скупштину, јер јој то забрањује Устав, али она не сме да вређа ни остале уставне одредбе. По нашем мишљењу чак, влада у овом случају не би морала сумњати како има да поступа. Њој је Уставом забрањено распуштати Скупштину, али то само онда кад је распуштање плод њене дискреционе власти (чл. 52 Устава in fine). Кад она пак *мора* распустити скупштину, јер јој то налажу закони или сам Устав, она не сме мимоићи та наређења а да се не огреши о њихову повреду са свим конзеквенцама које такве повреде собом доносе.

Ако Скупштина предлаже измену уставних прописа који статуирају државну форму, влада би, доследно овом нашем мишљењу, морала такође да сазове уставоревизиону Скупштину да о томе решава. Она може само доношење тих измена спречити не потврђујући решења уставоревизионе Скупштине. То може учинити и Краљ, повративши се у земљу и узевши краљевску власт у своје руке.

Ако је редовна Скупштина на измаку своје периоде

и у то време падне отсуство Краљево ван земље, да ли се може том приликом покренути поступак ревизије Устава? Тај поступак, као што је већ речено, има право да покреће Краљ, односно влада, и Скупштина. Скупштина га може увек покренути; било би несхватљиво да га онда не може покренути при измаку периоде. Али може ли га онда покренути влада као заступник Краљев? У том случају она мора да распусти Скупштину, и ограничење њено у том погледу, предвиђено у другој алинеји чл. 59 Устава, отпада. Ипак, по нашем мишљењу, она не би смела покренути поступак уставне ревизије. Њено право и њена дужност распуштања Скупштине после истека скупштинске периоде дати су у сасвим другом циљу, срачунати на редовне прилике. Влада би заиста морала сазвати нову Скупштину и с њиме покушати сарадњу на пољу редовне легислације и управе. Али, кад би се послужила тим својим изузетним правом да проведе уставну ревизију, учинила би у сваком случају злоупотребу свога права, која, као што рекосмо, правно бар, не би смела да се правда. Треба, најзад, имати у виду да влада, — иако израз скупштинске већине, која сву своју делатност саображава или бар треба да саображава вољи те већине, тако да се у парламентарној држави *фактична* надлежност владе и парламента конфондира —, у овом случају не би морала имати потребну већину за себе, која би стварно и у себи одобравала тај акт владин. Јер, да би влада била збиљски израз парламента и уживала његово поверење, треба да се ослања на апсолутну већину посланика. А за уставне измене потребна је сагласност три петине свих чланова Скупштине. Формално, кад влада чини предлог уставне измене, не мора да има ни једног посланика за себе. Морално пак, правно-морално, она би требала да има за собом увек онолико посланика колико би било потребно за решење акта у питању у самом Парламенту, чија је надлежност мимоиђена услед краткоће времена или иначе кога оправданог узрока. Из овога излази да влада која не ужива поверење, не само $^3/_5$, већ ни апсолутне већине парламента (влада коју је на пример Краљ образовао закључивши сазив), тим пре не би имала правно-етичку подлогу кад би приступила ревизији Устава у одсутву Краљевом.

* * *

Закључујемо:

1. Уставној ревизији подлежу код нас све уставне одредбе појединачно, следствено и одредбе које регулишу питање државне форме. Али, како је за сваку ревизију Устава потребан пристанак Краља, то је *стварно* немогуће променити монархиску форму владавине у републиканску правним путем. Немогуће бар док краљевску власт врши сам Краљ.

2. Кад краљевску власт врши изабрано намесништво, оно такође има право мењања Устава, у свим његовим деловима. Фактична могућност промене оних делова Устава који статуирају државну форму није у овом случају искључена.

3. Кад влада врши Краљевску власт као заступник отсутног или тренутно спреченога Краља, она по правилу нема уставоревизиону надлежност, и сама не сме никако покренути поступак уставне измене. Ако те измене захтева Народна Скупштина, влада мора расписати изборе и сазвати нову Скупштину која ће о изменама решавати. Влада је у том случају легитимирана да потврди или не потврди одлуку Уставотворне Скупштине. Међутим, Краљ може у свако доба, својим повратком у земљу, преузети од владе Краљевску власт и сам одлучити о потреби скупштинских одлука.

Др. Лаза М. Костић.

Жалба јесењих ноћи

Вранци са звезданом гривом
И очима од рубина
Језде кроз јесењу ноћ,
Високо, под тамним азуром.
Долазе, жарки и силни,
Из бајке у заспалу варош,
Ваздушни кас им одјекује
(О, чудесне кастањете!)
Над штурим улицама . . .

Сад лете пред мојим прозором —
Ударом севајуће
Потковице о балкон
И ватреним хрзајем
Поздрављају ме жустро
И оштри прекор бије
Из очију од рубина:

Прекор што изневерих
Свог хата-вилењака
Који ме је носио,
Плаховито и верно,
Кроз буре, заносе, снове —
Што сам се скрасио
У овој скученој кући,
У овом скученом граду,
Где дух и срце и крв
Кржљаве и клону,
Где се херубска крила ломе,
Где немоћ сатире моћ.

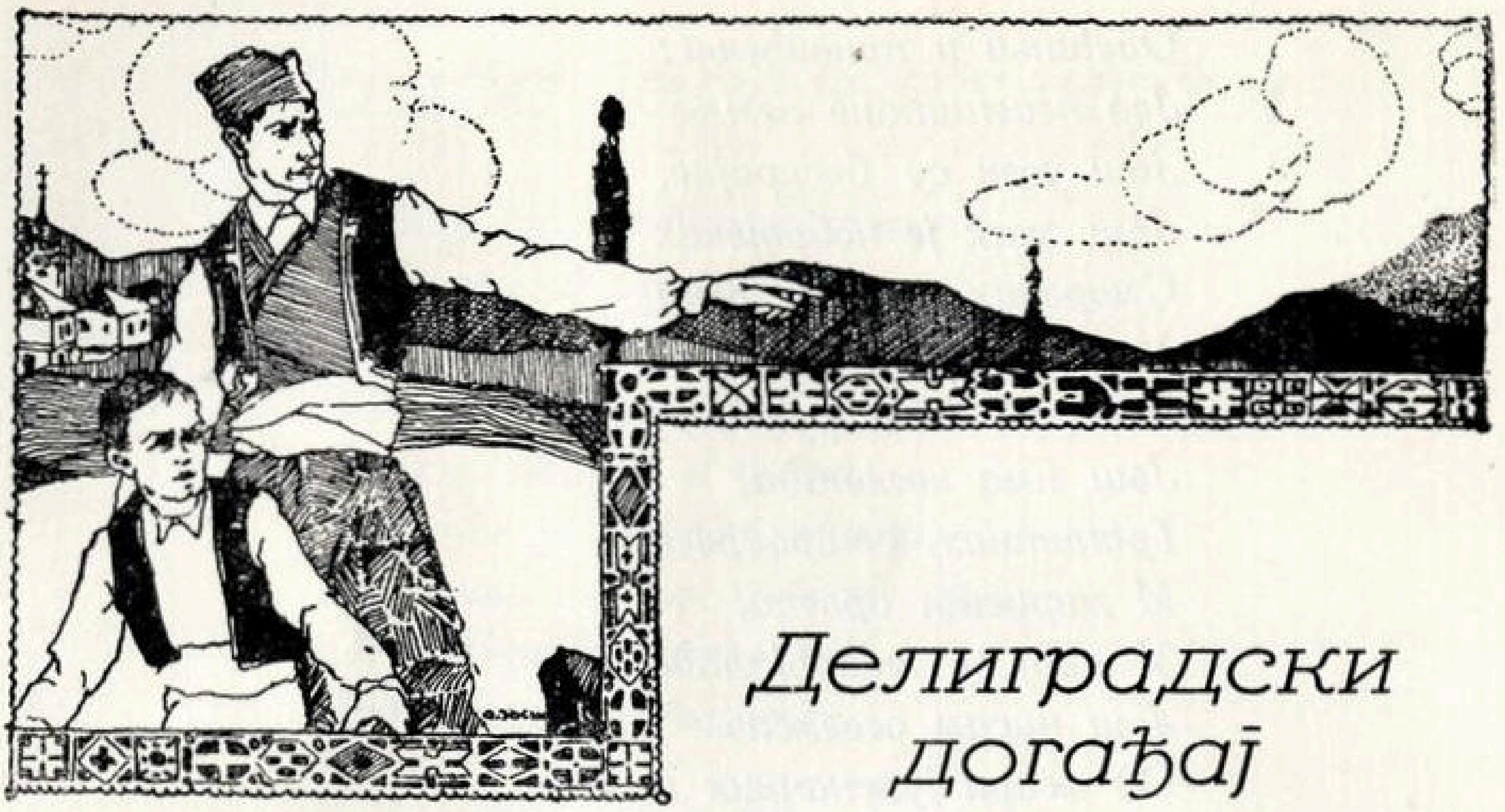
Зашто сам дошао овамо?
Зашто сам ту?
О, зашто оклевам — остајем?..

Из огњених очију
Вилењака зрачи прекор
И зрачи рујни опој

Обећања и привиђења:
Јер неиспитане земље
Још увек су бескрајне,
Још увек је небројених
Смирених зелених река,
У које још нисам бацао
Раздробљених ружа румен,
Још има колонада,
Гранитних, стародрвених —
И мирисног дрвећа,
У чијој се модрој ладовини
Још нисам освежио
Од жари јужначких поднева;
Још вароши раздраганих
И мислених вечери
И срдачних разговора;
Љубави незнаних, силних
И чудесних полета
И баснословних екстаза,
Побожних лутања,
Блажених хаџилука —
Што ме чекају негде, далеко,
Упорно, верно, кобно . . .

Звездани вилењаци
Већ су прохујали;
Весели плахи топот
Већ се губи у даљини
Као звуци страсне гитаре —
И блесави бледи месец
Угушује подмукло
Својим ладним, плавичастим
Чаршавима тај дивни
Хипогрифски пир и пожар,
Од кога, најзад, не остају
Но смушене, танане, црне
— Али мелодичне! — сенке
На листу хартије.

Тодор Манојловић

Делиградски догађај

Рат који смо ми огласили Турској у јуну 1876, почео је нашом офансивом на југоисточној граници. Циљ те офансиве био је отсецање Ниша. Покрај те главне офансиве покушана је и једна споредна, на југозападној граници, у правцу Сенице. Наша офансива свугде је брзо заустављена. После тога Турци су продрли у Западну Србију, узели Књажевац и Зајечар. У први мах мислило се, да ће они продужити наступање од Књажевца и Зајечара на Алексинац и Параћин. У место тога они су извршили пребацивање трупа са наше источне на нашу јужну границу, и покушали да од Ниша пробију у Моравску долину. Њихове главне трупе упућене су десном обалом Мораве у правцу Алексинца. Али њихов напад на утврђене положаје код Алексинца био је одбијен, — и они су се са великим губитцима морали повлачити. У томе, благодарећи посредовању Силâ, настала је обустава непријатељства између нас и Турака. Силе су желеле да, за обуставом непријатељства, дође у кратком року и закључење мира.

Извештаји о турском наређењу обуставе непријатељства почели су стизати нашој влади 3 септембра. Сутра дан, 4 септембра, њој је стигао други један, сасвим неочекивани глас, — а то је, да је ђенерал Черњајев, командант главне наше, т. зв. моравско-тимочке војске, прогласио дотадашњу кнежевину Србију за краљевину, а кнеза Милана за краља. Заклињање трупа које су стајале под Черњајевљевом командом, било је извршено одмах. Черњајев је хтео ставити Кнеза и Владу пред свршени чин; војска је била заклета новоме краљу,

— и ко је сада смео објавити да та њена заклетва не важи? Али Черњајев је рачунао без отпора Силâ. Проглас краљевине Силе су сматрале као сметњу за закључење српско-турскога мира. Турска је постављала такве услове који су показивали да је Србија била побеђена у рату. Проглас краљевине, на против, могао се тумачити као знак да је Србија изишла из рата као победилац. Силе које су налазиле да је мир могућан само на основи предратнога стања, и које су стога одбијале турске победничке захтеве, нису могле пристати ни на српске победничке захтеве. Од свих сила, Аустрија је највећма била противна нашој краљевини, — јамачно стога што се бојала утиска који би тај пораст нашега државног угледа начинио на оне њене поданике који су били српске народности. Силе су нам претиле, истина у неслужбеној форми, прекидом дипломатских односа и аустријском окупацијом. Услед овако озбиљних претњи, ми смо се морали одрећи краљевине. Кнез Милан известио је и рускога и аустријскога цара, да се прогласу краљевине неће »давати сљедства«. За европску дипломатију, ствар је била тиме окончана. У Черњајевљевом логору, међутим, кнез Милан је и даље називан краљем, и ако је ван тога логора свугде иначе називан кнезом. Неко време он је носио две различне титуле. То је тако трајало све до катастрофе на Ђунису, у месецу октобру; после тога, Черњајев је са свима руским официрима оставио нашу војску, — и о Милановом краљевству није више било говора. Черњајевљев неуспели покушај прогласа краљевине савременици су назвали *делиградски догађај*, јер на Делиграду, где је био стан његове команде, Черњајев је извршио свечаност прогласа краљевине.

I.

Делиградски догађај није потпуно објашњен од наших историописаца. Ристић, у својој дипломатској историји српско-турског рата, даје ово објашњење: »Поодавно се већ опазило, да се у круговима руских добровољаца гаји намера да се укине у Србији устав. Тај смер добио је 4 септ. правога израза. И ма да Кнез није био ни мало заузет за устав, он је брзо схватио замашај покрета и његове евентуалне последице. Он одмах, по својој иницијативи, и пре него што је саслушао Владу, одговори Черњајеву, да не прима, да војска својим из-

јавама и демонстрацијама утиче на унутрашњу или спољашњу политику земље, сматра такве демонстрације у војсци као штетне, па заповеда да им се стане на пут«. У кратко, тврдња је Ристићева ова: делиградски догађај био је покрет противу устава; тај покрет спремио је Черњајев са руским добровољцима, али кнез Милан, који није марио мешање војске у политику, пресекао је тај покрет за времена.

Тачност Ристићеве тврдње оспорио је Пироћанац у својој критици Ристићеве дипломатске историје. Пироћанац не верује да су руски добровољци сами од себе дошли на мисао о укидању нашега Устава. Тако нешто могао је желети „само Кнез и нико други, и што се он није користио покушајима Черњајева, разлог може лежати у томе, што је још под живим утисцима изгубљеног рата, ризик изгледао сувише велики да се овај корак предузме. У осталом зашто то не би била проста проба, те да се сазна колико би се на Русију могло рачунати? Значајно је свакојако што је питање коначно напуштено тек после негативног одговора од Цара, и што се је покрет за укидање Устава појавио баш у оној војсци којом је командовао К. Протић, љубимац Кнежев. Кнез је сигурно налазио да је овај рат згодна прилика да се та жеља испуни, и шта знамо, да је ратни успех био на нашој страни, да ли се не би и испунила". У кратко, тврдња је Пироћанчева ова: у делиградском догађају, поред Черњајева, био је умешан и Кнез Милан, и то преко Косте Протића, — и само под притиском руског Цара Кнез Милан оставио је Черњајева на цедилу.

У *Записима* Јеврема Грујића забележено је казивање руског пуковника Дохтурова, кога је Черњајев послао у Београд да објасни влади делиградски догађај. По казивању Дохтурова, била су у ствари два покрета. »Прво приметио се покрет у кору ђенерала Косте Протића противу садањег унутрашњег уређења нашег«, но Черњајев је угушио тај покрет, »не хтејући уплетати се у питања унутрашњег значаја«. Но одмах затим избио је покрет за краљевину, који је био тако изненадан и снажан да му Черњајев »није могао противстати«. Черњајев, дакле, одваја покрет за краљевину од покрета против устава: за први прима одговорност на себе, а за други пребацује одговорност на Протића.

Са Черњајевљевом версијом делиградског догађаја треба

упоредити Протићеву. Она, колико знам, није забележена нигде осим сасвим у кратко у необјављеном дневнику Милана Милићевића. Ја је овде дајем на основу усмених саопштења једнога лица које је Протићеву версију чуло од самога Протића.

По Протићевом казивању, у нашој војсци није било покрета ни за краљевину ни противу устава. Једнога дана, сасвим изненада, Черњајев је позвао Протића к себи и затражио од њега, да, као најстарији српски официр, објави војсци проглас краљевине. Он је то и учинио (његов говор трупама штампан је у књизи Саве Грујића *Операције тимочко-моравске војске)*. Протић признаје да је на његовом састанку са Черњајевом било говора и о Уставу, али само у толико у колико је сâм Черњајев помињао нешто неодређено о незгодама Устава. Протић и Черњајев нису један другога марили: разговор је између њих трајао кратко, и вођен је на француском. По Протићу, дакле, није било два покрета, — један противу устава, а други за краљевину, — него је био само један покрет, — онај за краљевину, — па и тај један покрет није долазио од саме војске, него је, тако рећи, био наређен од Черњајева.

Протићево казивање потврђују у главноме и Владан Ђорђевић и Сава Грујић у својим историјама српско-турског рата. Обојица говоре само о покрету за краљевину, а не и о покрету противу устава, — и приказују покрет за краљевину као дело Черњајевљево. И Ђорђевић и Грујић припадали су Черњајевљевом штабу, и могли су говорити о делиградском догађају на основу личнога сазнања.

II.

Прво питање које се код делиградскога догађаја поставља, то је ово: ко је био његов прави приређивач: кнез Милан или ђенерал Черњајев? Пироћанчева нагађања да је све то било масло кнеза Милана, не изгледају врло уверљива. Пироћанац мисли, да је кнез Милан желео делиградски догађај, али није смео да се њиме користи, — и да је стога место правога преврата начинио само једну пробу. Све је то одвећ суптилно и одвећ натегнуто. Има тај крупан факт, да је Кнез одмах телеграфисао Черњајеву да не одобрава делиградски догађај. Он је то учинио из властите иницијативе, пре него што је саслушао Владу, и пре него што је знао шта ће Силе рећи.

Овај поступак кнеза Милана потпуно одговара његовим погледима о улози војске. Он се ослањао, истина, на војску, али није марио за политичке манифестације војске. Вођење политике било је његова ствар; војска је имала да стоји уз њега чврсто, макаку политику он водио. Да је он удешавао делиградски догађај, »сценарио« би зацело био друкчији: све оно по чему би могло изгледати да војска ставља Кнеза пред свршени чин, морало би отпасти. И у таквој једној политичко-војној глуми, кнез Милан би желео да свакоме буде јасно, да не иде он за војском, него војска за њиме. Његова депеша Черњајеву, без сумње, казује његово право и искрено мишљење о делиградском догађају.

Али, ако у томе догађају није био умешан кнез Милан, онда остаје да га је, као што вели Ристић, удесио сам Черњајев, на своју руку. Ја сумњам само, да је Ристић, погађајући правога узрочника дела, погодио и праве његове побуде. Он држи да је Черњајев намеравао да изврши укидање устава. Питање се неодољиво намеће, шта је томе рускоме ђенералу, у пролазу кроз наш политички живот, могао толико сметати наш устав? У осталоме, о побудама Черњајева постоје два казивања њега самога, — и ту је реч о стварима које не стоје ни у каквој вези са нашом унутрашњом политиком. Има, прво, Чернајевљево казивање новинарима. Ту се проглас краљевине објашњава као протест противу турских услова мира. Турци су тражили да се укине наша народна војска и да се њихови гарнизони врате у наше градове. На тако дрске захтеве, био је могућан само један одговор: Србија прекида сваку везу са Турском, и од њене вазалне кнежевине постаје независна краљевина. На тај начин, подигао би се и дух наше војске; она се борила без правога одушевљења, јер није знала за шта се бори; сада када буде знала да има да извојује на бојноме пољу краљевину, она ће се борити сасвим друкчије ... Поред овога казивања новинарима, које је било намењено широј публици, има једно казивање намењено кнезу Милану лично. То је казивање забележио, у својој историји српско-турскога рата, Владан Ђорђевић, коме је Черњајев био дао задатак да делиградски догађај објасни кнезу Милану. »Када Србија, говорио је Черњајев, прогласи своју независност, своје краљевство, она званичну Русију ставља пред алтернативу: или да призна српско краљевство, и онда да оглашује рат

Турској, — или га неће признати, и онда ће је народни руски покрет принудити да даде оставку на управљање Русијом«. То исто поручивао је Черњајев Кнезу и по кнежевом ујаку пуковнику Катарџију: »Он (Черњајев) прогласио је краљевство не ослањајући се у томе на званичну Русију и на цара, који је слаб, али који прима свршене ствари, но ослањајући се на народну Русију, и на царевића престолонаследника. Он не тражи да Књаз прими краљевску титулу, но да је само не одбија... Он тражи да Књаз само за петнаест дана не одбије, па ће видети какву ће силу произвести то проглашење у Русији«.

Кроз сва ова казивања, маколико различна у појединостима, провлачи се иста основна мисао: проглас краљевине био је срачунат на извесне ефекте спољашње а не унутрашње политике. То је требао да буде одговор на турске услове мира (казивање новинарима), — и то је требало да буде средство за стварање ратоборнога расположења у Русији (казивање кнезу Милану). Има нешто што Черњајев није поминьао изречно, али што се у целоме његовом разлагању подразумевало: проглас краљевине чинио је мир између Србије и Турске немогућим. Одбити турске услове мира на тако изазивачки начин, значило је, несумњиво, хтети продужење рата. Исто тако, увлачење Русије у рат, имало је за Србију смисла само тако, ако је и она сама мислила да продужи рат. Најзад, у разговору са новинарима, Черњајев је говорио да ће краљевина имати да се извојује на бојном пољу, и да ће бити један »циљ рата« за који ће се наша војска моћи одушевљавати, и какав се дотле није имао. Све то показује јасно, да је проглас краљевине имао да нас намами на нов рат. Черњајев је говорио кнезу Милану о намамљивању на рат Русије, али, изгледа, тај мамац који је био спремљен у прогласу краљевине, није био намењен само Русији него и нама самима.

Ова претпоставка да је Черњајеву било главно спречити закључење српско-турскога мира, сасвим се слаже с оним што се иначе зна о његовим намерама, као и с оним што је он радио како пре тако и после делиградскога догађаја. Он је с муком пристао на обуставу непријатељства, па и то с изречном напоменом да њу ваља употребити, не на закључење мира него на спремање продужења рата. Па онда, по истеку обуставе непријатељства, он се одсудно противио њеном обнављању, — и он је био тај који је натерао кнеза Милана да

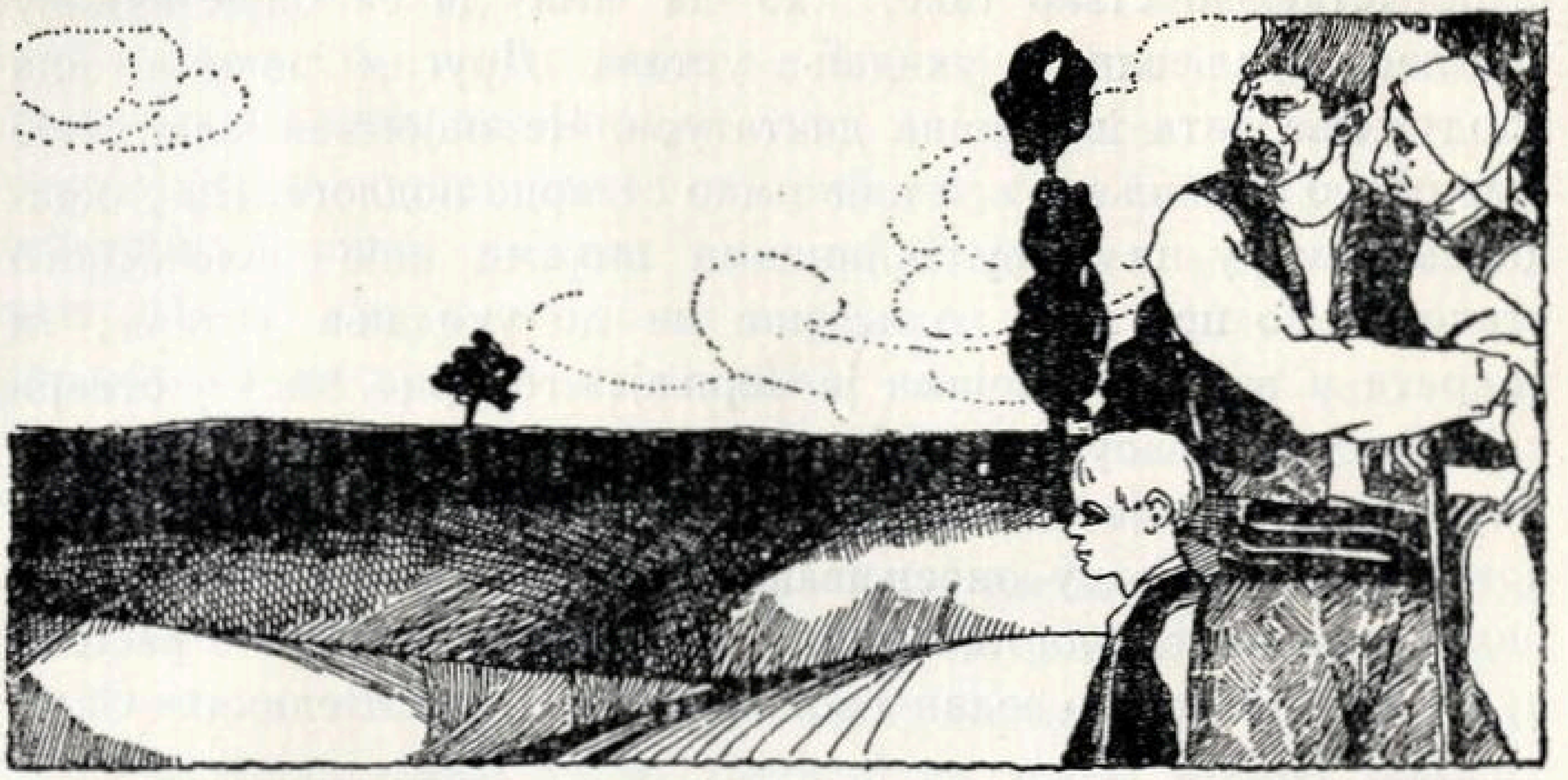
још једном огледа ратну срећу. Он је био присталица рата све до коначне катастрофе на Бунису, када је у једанпут клонуо као сваки занешењак када се напрасно отрезни пред тешкоћама и опасностима стварности. Као ни остали руски официри у нашој војсци, тако ни Черњајев није марио за наш устав, али њему је неупоредиво више било стало до продужења рата, него до укидања устава, — и зар онда није логичније објашњавати делиградски догађај његовом ратобор-ношћу, а не његовом одвратношћу према уставу...

Али остаје још једна тачка коју треба осветлити. Шта је значио онај противуставни покрет војске који је Черњајев помињао, — и ако је, како по свему изгледа, тај покрет Черњајев измислио, шта му је требало да такво нешто измишљава? Ја држим да је противуставни покрет Черњајев измислио стога, да би министре кнеза Милана натерао да пристану на проглас краљевине. По његовом казивању, у војсци је избио, прво, покрет противу устава, који је он угушио, али одмах за тим избио је други један покрет, — онај у корист краљевине, — који он није могао да угуши. На неки начин, изгледало је да су оба та покрета један исти покрет, који се јавио, прво, у бунтовном, па онда у лојалном виду, — и који је Черњајев примио у овом другом виду да га не би морао примити у ономе првом. Зар се у свему овоме не осећа нека скривена претња: ако се не прихвати проглас краљевине, војни покрет може наново узети свој противуставни вид, — и то са тако појачаном снагом да му Черњајев неће моћи више одолети.... Ова се претња више тицала министара него кнеза. Њима стављен је нож под грло: дајте војсци краљевину, ако нећете да војска збрише устав, па и вас с њиме; после укидања устава нема више места политичким министарствима, и долази војна диктатура. Према томе, Ристићева претпоставка о противуставним намерама Черњајева није сасвим без разлога. Укидање устава није било, истина, онај циљ коме је Черњајев тежио, али то је било једно средство застрашивања којим се он служио ради постигнућа свога главнога циља.

Објашњење делиградскога догађаја своди се на ово. Да би нас навео на продужење рата, Черњајев је прогласио краљевину, за коју је било извесно да је Турци неће признати, докле их на то нашим успесима на бојном пољу не натерамо. Да би сломио владин отпор против прогласа краљевине, он

је представљао ствар тако, као да има да се бира између прогласа краљевине и укидања устава. Другим речима, или продужење рата или војна диктатура. Чернајевљев план није био рђаво смишљен, али није имао стварне подлоге. Ни у официрском кору ни међу војницима никоме није било много стало ни до прогласа краљевине ни до укидања устава; ти покрети у војсци, о којима је Черњајев говорио, нису у ствари постојали. Све су то биле само привидности изазване од Черњајева, који је био не само војник него и новинар, и имао новинарску вештину опсењивања публике. И зато што су то биле само привидности, оне су се одмах растуриле и распли-нуле, чим је дошао један озбиљнији протест Великих Сила.

Слободан Јовановић

Аграрна Реформа[1])

Окуђје

Пре него што пређемо на расправљање о закону о неотуђивости минимума земље (окуђја), који је доста малих посједника спасао од пропасти, одржао једнакост земаљског поседа и спречио стварање спахилука у Србији, хоћемо да упоредимо статистику наше Аграрне Реформе и аграрних односаја у Србији по ослобођењу, из чега ћемо најбоље видети је ли нашој Реформи био образац Карађорђева и Милошева реформа, као што се стављало у изглед да ће бити и као што је и требало да буде.

Немамо статистику земаљског поседа у Србији из времена после ослобођења, али је имамо с краја XIX века, из времена кад су се земаљски поседи морали разједначити и иситнити већ због множења становништва, кад се отуђивањем отуђиве земље створио и известан број великих поседа.

По таблици[2]) о расподели посједника по величини поседа из 1897 у србијским селима било је %

I. ситних земљорадника до 2 хектара	18·5
II. ситних земљорадника 2—5 хектара	36·15
III. малих земљорадника 5—20 хектара	43·18

---

[1]) В. Летопис књ. 302. св. 1. и 3., књ. 303. св. 1.

[2]) Гледај добру књигу г. Јеленка Петровића *Прелаз сељака у вароши и раднике*, Београд 1924., стр. 13., 18. и 33.

IV. средњих земљорадника 20—50 хектара . . 3·77
V. великих земљорадника 50—100 хектара . . 0·25
VI. великих поседника преко 100 хектара . . . 0·03

У варошима било је, по тој таблици, већи број ситних и малих земљорадника, а мањи број средњих.

Великих поседника преко 100 хектара било је 1897 у целој Србији 83.

Од наше Аграрне Реформе у пречанским крајевима добили су обични аграрни рефлектанти до 2¼ катастрална јутра, а само добровољци и колонисте, једна десетина од свих рефлектаната, добили су по 5 хектара. Не знамо колико су обични аграрни рефлектанти имали пре Реформе своје земље, те колики је просечни број јутара с урачунатом том старом земљом, али једва да ће бити већи од 2—3 хектара просечно, и стотине хиљада породица наших обичних аграрних рефлектаната тешко да не спадају већим делом у прву категорију ситних поседника, каквих је у српским селима мање од петине.

Зашто су толики наши аграрни рефлектанти дошли у најгору категорију ситних поседника? Зато што је код нас и после Реформе остао несразмерно већи број великих поседника. Докле се у Србији за шездесет година после ослобођења једва створило 83 поседника преко 100 хектара, код нас се самом Аграрном Реформом оставило више него десет пута толико великих поседника (892), и то не од преко 100 хектара него велким делом од преко 300 хектара само обрадиве земље. Због тога што се код нас у Аграрној Реформи одредио максимум а не минимум, одредило колико спахијама мора остати земље а не колико је сиромашни земљорадници морају добити, добили су је ови последњи толико са колико и српски паупери од анексије Босне и Херцеговине овамо по тврђењу г. Јеленка Петровића морају да се селе у Америку. Да се ипак нешто учини за нове поседнике (засад још арендаторе), проширен је закон о окућју и на пречане. Да ли тај закон помаже или одмаже, или, да боље кажемо, кад помаже а кад одмаже, рећи ћемо тек пошто упознамо наше читаоце са уредбама чувеног §. 471 Грађанског Судског Поступка.

Шта је било природније него да четирстолетни робови, кад се ослободили, не постану преко ноћ уредни и напредни

домаћини него да више троше него што привређују, не држећи меру у уживању слободе и благостања; шта се могло друго и очекивати него да ће сељак, ослобођен из канџа турских крвопија, допасти у замке зеленаша?

Кнез Милош ради заштите дужника издао је 1836 указ ове садржине: Да би се предупредила бједност и пропаст многих фамилија које отуда происходе што многи задужују се на сва своја движима и недвижима добра, уређујемо да у вароши на кућу у којој ко с фамилијом живи а у селима на кућу, баштину, два вола и краву нико се задужити не може нити ће се интабулација на речена добра учињена и пред каквим судом за правилну признати.[1])

Дубљи и неисказани смер овом указу Милошеву биће — мисли г. Ј. Петровић — да је био да се одржи патријалхални аграрни поредак привредне слободе. Могао се Кнез Милош руководити уз то и политичким рачунима. Г. Слободан Јовановић пише у једном чланку о окућју међу осталим: »После 1830, кад су турске спахије морале ићи из Србије (то је могао да изради вазал Кнез мале негда кнежевине, додајемо ми), питање се постављало шта ће бити са њиховим спахијским правима? Да ли ће се та права сасвим укинути или ће се пренети на српске угледне породице? Међу нашим тадашњим главешинама било је људи који су желели ово друго, али Кнез Милош није хтео ни да чује за стварање једне домаће спахијске класе. Он се бојао да таква једна земљовласничка аристократија не приграби сву власт у своје руке и не начини Кнеза својом лутком. Он је прогласио начело да земља припада оном ко је ради. Тиме је био створен слободни сељачки посед«. У политичком програму Милошеву није било ни трпети постепено стварање спахилука.

У Судском Поступку од 1865 утврђена је количина заштићеног дела имања: једној породици обезбеђавало се два дана орања (два катастрална јутра).

Ослобођени сељаци нису се са толико задовољили. Кад се довршила борба за Народну Скупштину место Савета у ком су заседавала чиновничка господа доношењем Устава 1869, затражила је Н. Скупштина закон о већем окућју 1871. Школовани правници противе се, али сељачки посланици не по-

[1]) Гл. М. Аврамовића, *Тридесет година задружног рада,* Београд 1924, стр. 9.

пуштају, и 1873 доноси се »чувени« § 471 Грађанског Судског Поступка[1]), закон који је назван законом народног благостања.

У њему се одређује да се за извршење пресуде (егзекуцију) не могу узети у попис међу осталим земљоделцу на пореску главу, ако јој је главно занимање земљоделство, пет дана земље с плацем до једног дана орања и нужне за обраду те земље и домазлук марва и радила (тачно набројени). Могу се и те непокретне и покретне ствари узети у попис за наплату пореза и других општинских трошкова као и за наплату и измирење кривичних осуда. То имање не може ни сам земљоделац продати.

У правилима Министра Правде од 4 фебруара 1874, изданим за извршење закона од 1873, одређује се да се под именом земљоделца разуме не само онај који у селу живи, већ и онај који у вароши живи али би му ипак земљоделство била главна радња којом себе и породицу издржава, као што су лончари, ужари, покровџије, крпачи разних заната, незнатни бакали, берберi, рабаџије и т. д. Живети од земљоделства не предусловљава да сваки мора имати плуг и волове, који се могу и под најам и на послугу од другог узети. Земљоделство је и виноградарство. Ко би од оних који у вароши живе хтео да прода земљу, дужан је доказати да он од земљоделства не живи. У случају нужде (поплаве, пожара, неродице) може се земљоделац задужити, али само код јавних каса, но ни онда не на последња два дана.

Законска заштита окућја проширена је на целу земљу као члан 43. Закона о буџетским дванаестинама за јули—септембар 1923., али како је влада очекивала да из нових покрајина дођу изражене жеље за проширењем окућја и на њих, а оне досад ни откуд не дођоше, Министарство Пољопривреде и Вода није ни чинило Министарском Савету предлог да се користи законским овлашћењем о распрострањењу окућја на нове покрајине.

Закон о окућју има и добрих и рђавих страна, и тако се о њему мислило од почетка. Шта се за и против њега наводило, извешћемо из књиге г. Петровића.

У корист окућја ово у главном наводи г. Петровић (своје мисли):

[1]) Гл. Г. Никетић, *Грађански Судски Поступак Краљевине Србије*, Београд 1921, стр. 404—423.

Окуњем се спречило стварање пролетаријата на селу у већој мери међу земљорадничким сталежом. Окуње је задржало земљорадника на селу, и оно је рај малих сопственика. Чувајући малом земљораднику минимум земље, спречавао је закон о окуњу рашћење средњег и великог поседа, и одржавањем имовне једнакости у народу одржавао је и истоветност интереса и духа јединства и солидарности. Исто тако и љубав према отаџбини. Српски земљорадник је увек осећао, и осећа и данас, да је држава његова и у економском погледу, и волео је и воли отаџбину не само из народносног интереса. У ратовима бранио је свако са отаџбином и своју кућу и земљу, и само због окуњног поретка било је за дуготрајног Светског Рата омогућено сношљиво стање. Мали сељак, научен на напоре телесног рада и прост начин живота, лакше је подносио терете борбе него остали сталежи.

Против окуња наводи се ово:

Силом тога закона задржава се земља и у рукама нерадних. Ако је он рај за мале поседнике, пакао је за ситне, јер не могу од ситног поседа да живе ако немају и друге заслуге које на селима нема, а по том закону не могу да продаду свој ситни посед. Од анексије Босне и Херцеговине овамо иде српски безземљаш и малкаш (ситни поседник) све више у Америку и у печалбу. Немачка експортира робу а Србија људе. Боља је судбина фабричких радника него ситних поседника; шта више, г. Петровић тврди да један фабрички радник у Србији више заслужи него једна сеоска породица која има 5 дана земље. На вароши радници су додуше пролетери, али ситни поседници на селу су паупери. Зато треба потпомоћи сељење сељачких безземљаша и малкаша у вароши. Закон о окуњу не треба тако примењивати да се фабричким радницима и занатлијама признаје право на окуње, јер им земља остаје у парлогу. Ослобођене занатлије не треба сматрати за земљораднике, што судови често чине.

Савези земљорадничких задруга у Сарајеву, Загребу и Цељу подигли су глас против проширивања окуњног права на пречанске крајеве, тврдећи да тај закон није заштитио ни мале поседнике у Србији, а код нас ће их упропастити. Понављају се особито мисли г. М. Аврамовића: Закону о окуњу људи приписују већу заслугу него што ју је имао и има. Кад је дошло време задуживању на производне смерове,

закон је показао своју непогодност. Он је сметња производном кредиту, и дао је маха зеленашком задуживању кад су остали економски услови већ били сазрели за незеленашки кредит.

Нема сумње да је доста јаких разлога и за и против окућја. Важнији су разлози за, али ако се поправкама не отклоне зле његове стране, биће од њега и великих штета, особито за ситне поседнике, какви су највећим делом наши аграрни рефлектанти. Но док су они само арендатори а не поседници, не може о отуђивости и неотуђивости, задуживости и незадуживости њихове земље бити говора.

Већ у Видовдански Устав имао јеући члан о окућју. На предлог потписаног на конференцији чланова Уставног Одбора, који припадаху коалицији, изостао је тај члан и остављено је да се законом утврди »максимум и минимум земљишног поседа, као и случајеви у којима се минимум земљишта не може отуђити« (чл. 43. Устава).

Мотивација предлога потписаног била је отприлике ово. У нашој новој држави има 80—90% земљорадника, докле у Немачкој на пример око 20%. Неће бити корисно и целисходно да законом онемогућавамо прелажење свих сељака у фабрике. Наше се друштво мора диференцирати, а то не треба сасвим спречавати, али не Уставом који се тешко мења, него законом који се може лако изменити кад се нови поседници навикну да чврсто држе добивене земљишне поседе.

Нема сумње да ће ови поседници аграрне земље, малодушни и неуравнотежени као што су, код прве веће тешкоће, а биће истих не мали низ, продати земљу у толико лакше што је велики посед и после функционисања Аграрне Реформе остао тако јак да може, ако буде законом допуштено, за коју десетину година натраг покуповати већи део земље ситних поседника, а таки су, бар засад, огромна већина аграрних рефлектаната. Зато ће за нове поседнике бољи бити и 471. § о окућју него никакав. Али ће, разуме се, још боље бити ако се измени у чему треба да се измени.

Како га ваља изменити, зависи особито од тога колики ће бити минимум, јер истина је што је речено да је окућје за неке, мале поседнике рај, за друге, ситне, пакао. Дакле, друго се мора предложити за онога који има бар 6 катастралних јутара земље, друго за онога који има 2—3 јутра;

друго за села где има прилике за заслугу, друго за она у којима истих нема.

Шта значи забранити сељаку који има у једном селу кућу и једно јутро земље и не допустити му да их прода и и купи на пример кућу у вароши у којој има фабрика? Значи, ако је недостатак надница и друге заслуге у том селу, осудити га да целе године не ради друго него то једно јутро земље, и кад је врло добра година да не гладује, а иначе редовно да гладује и трпи у свачем оскудицу.

Шта да се предложи, зависи дакле од величине минимума, којега у закону немамо, а какав је de facto просечан у пречанским крајевима, видели смо.

Ако се остане при овом фактичном минимуму, неће попући малкашима никакво окућје, ма какве измене у њему учинили, а ако буде бар преко 6 јутара, не мора се на закону врло много мењати, докле се тај минимум не расцепка деобом међу наследницима. Друго се мора одредити о минимуму од 6 јутара, друго о мањем броју јутара. Само што се тиче наследства није целисходно да се дели међу наследнике. Немци у Војводини не деле земљу међу синове, него један све наслеђује а браћу исплаћује, и не буду сва браћа земљорадници него се спремају за разне струке. Тај обичај су ваљда донели из старе отаџбине у којој се само таким системом наслеђивања може да одржава мали број земљорадникâ од 20%.

Сувише ситна количина земље мора се допустити да се прода, али можда само мањим земљопоседницима, а не средњима и великима, и уз услов улагања добивеног новца у занат, за кућу, грунт, башту и т. д. Нема тог параграфа ни тог аграрног политичара ни социјолога ни нацијоналног економа, који ће неодрживо одржати, нити би ми ради били да тражимо камен мудрости како да се то изведе.

Нашу Аграрну Реформу ваља да мењамо, а говор о окућју долази по том. У њој треба да прво утврдимо минимум земље, и да ту одредбу изведемо у духу Карађорђеве и Милошеве аграрне политике. Иначе, ми их само устима славимо а срце нам је далеко од њих.

У досадашњој историји Аграрне Реформе имамо само један у истину узвишен тренутак: то је била беседа Престолонаследника Регента у Народном Представништву. Та велика

реч, која је требала да постане magna charta libertatum, гласила је: »Истичем хитност потребе, да се земљорадник после 1000 година тешког животарења ослободи веза које га још чине зависним од власника земље коју он ради, и да постане господар груде коју натапа својим знојем... *Онако исто* као што је слободни и привредно самостални сељак у Краљевини Србији овако примерно развио своју друштвену, војничку и моралну снагу, тако и његов брат широм целога Краљевства нека постане у својој срећи непоколебљиви темељ, на којем ће наша држава безбедно дочекивати и савлађивати сваку буру времена и догађаја«.

Што су владе иза тога урадиле на пољу Аграрне Реформе не може се назвати испуњењем великог обећања. Ако се започето дело не доврши, остаће збринути земљом у нашој новој држави само велики поседници.

Треба што пре донети аграрни закон. Кад се без њега решава о окуњу без приправе, уз дванајстине, то је само по себи бедна ствар.

Милутин Јакшић

У огледалу

Баба Савета лежи од неколико дана болесна у постељи: једна јој је страна узета, језик је изгубила — не може ништа разговетно да каже. Капља.

Код бабе нема никога од родбине. Једна девојчица из комшилука је послужује. Девојку је страх од бабе; баба је заборавила имена стварима: кад хоће, на пример, воде, она иште маказе — као да није при чистој памети.

Баба Савета је остала удова без деце пре двадесет година. Муж јој је умро од водене болести. Он није ништа радио, него је по цео дан седео на једној ниској клупици која је сва била излизана од његова седења, пио вина из малог, крњег бокала, ћутао, бленуо и пушио лулу — с лулом у зубима је и умро.

Просјаку није уделио никад ништа, једино је сваке недеље давао једној старој Циганки багова.

Некаква врачара у селу, која је падала у каталептичан сан и у том стању виђала ствари које нису могли да виде остали смртни, видела га је, кажу, на другом свету како седи за трпезом с великим друштвом, и, док су пред другима стајале све неке лепе ствари за јело, пред њим су биле велике гомила багова, истресине из његове луле, јер ко што дели за живота њим га хране после смрти на оном свету.

Баба Савета је била вредна и тврда жена, па је скуцкала лепо имање.

Док је била млађа и у снази, виђали су је, кажу, пољски чувари ноћу у туђим кукурузима, у скутама с расплетеном косом. Она је тамо нешто шушкала, крхала... и ако се не зна поуздано да ли је баш она то била, та утвара у белим скутама с расплетеном косом, јер јој се чувари нису смели приближити.

Како било да било, тек је она скупила лепо имање, штедела, чувала, откидала од уста, гладовала и жеђовала, и бојала се лопова.

Последњих година почела је поболевати и чешће ићи у цркву. Најзад је стаде спопадати страх од смрти и брига шта да ради с имањем, коме да га остави.

Иако беше вредна као кртица, престала је да ради теже послове, онемоћала је — само је неговала своју башту.

Пре годину дана узе некакву своју родбину у кућу да је служе и гледају, па да им остави имање после смрти. Али се родбина показа незахвална, и баба се горко жалила: како је не слушају, не обзиру се на њене жеље, не поштују је, вређају — чак су, каже, хтели да је туку, — жалила се сваком, а највише свом пароху, јер је у њему, у последње време, имала највише поверења. На послетку, поквари уговор с том родбином, истера их из куће, и опет остаде сама.

Страхујући све више од смрти, приљубила се попу своом душом као поузданом путевођи у вечни живот, о ком јој је он много и лепо умео да говори; обећала му леп дар, сјајну одежду, и, најзад, у самртном страху, после дуга размишљања, колебања и суза, завешта њему, пароху, и све имање.

Тешко беше старици да остави овај свет. А највише јој беше жао баште, коју је волела и неговала с љубављу, нежношћу и страшћу: цвеће, воћке, она два велика чокота испод стрехе, који су расплели своју лозу с крупним, зеленим листом дуж целе куће, увијали је око стубова, премрежили цео ходник, а у јесен пуштали своје тешке, плаве, и, као ћилибар, жуте гроздове, — а нарочито кактусе и велике, гранате леандре са ружичастим и белим цветовима.

Кад се разболела, није могла бити без пароха ни једнога дана, захтевала га је сваки час да је теши, да јој чита молитве за здравље. Попу је то већ дотештало. Најзад јој препоручи да прими Свету Тајну, али се баба бојала да не умре ако се причести. На попово наваљивање пристала је, ипак, да узме Причест, но под условом да јој се чита молитва за оздрављење. Није никако веровала да ће умрети.

Тога дана дошао је поп с црквењаком. Поп је био мишљења — и то мишљење беше оправдано — да баба не може оздравити, и зато се још код куће одлучи да јој не чита молитву за здравље, него молитву »на исход душе«. Време је

већ и да умре, у осталом. Свеједно — баба и тако неће разумети смисао речи, па јој може читати шта хоће.

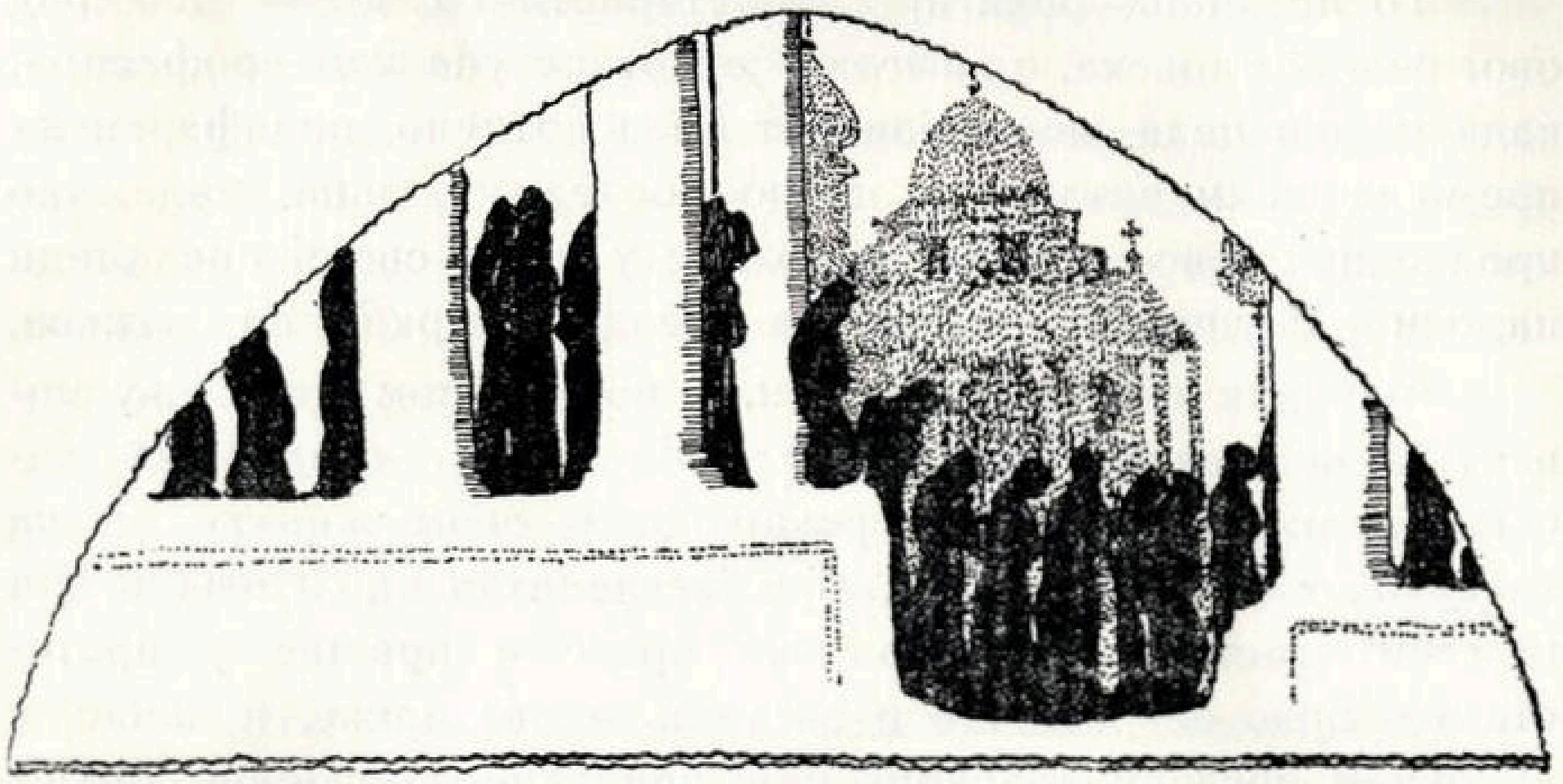
Беше леп пролетњи дан. Врата од бабине собе отворена широм, због свежег ваздуха, а и због тога што се у великом огледалу у прочељу видела баштица са цвећем, расцветаним кактусима у великим глиненим лонцима и леандри у дрвеним кадама. Тако се баба наслађивала својом баштом, гледајући је из своје постеље у огледалу.

Баби је дошао, нема сумње, последњи час. Тако је мислио поп. Зато је повео собом црквењака и рекао му да остане напољу и да добро пази да ко из комшилука не угради ову прилику па да однесе цвеће из баште, јер су на бабино цвеће сви били бацили око... и у опште да ко што не спапши док он не дође у посед имања.

Поп поче да мрмља молитву изговарајући разговетно и с уздахом само по неке речи и фразе којима је мислио да учини утисак на старицу... »Јеј, Владико, Господи...« Али баба уједанпут страшно избечи очи обрнувши укочен поглед у страну, поче да се мршти, да издаје неартикулисане гласове који, очевидно, изражаваху велико узбуђење, негодовање, гнев; стаде да се отима и очајнички напреже да се подигне на лактовима у постељи... »Ка... ка... ка...« — »Шта она то?, мишљаше поп не прекидајући молитве, то је ропац... агонија...« — »Ка... ка... ка...« — »Који је то ђаво?...« питаше се поп, па се и он обазре онамо куд гледаше баба, и опази у огледалу како црквењак ужурбано узима, склања лонце с кактусима и леандре, преноси их на једно место, на гомилу. Баба је познала црквењака. »Пљачкају« мишљаше она и на очи јој ударише сузе »развлаче... па и он...« »Магарац један« помисли поп приметивши шта црквењак ради, за тим настави молитву: »Повели да разрјешитсја от уз плотских и грјеховних... сад је нашао то да ради, будала... и прими в мир душу раби твојеја Јелисавети...«

И поп хтеде да бабу причести, али она хукну, окрете главу од попа, тешко дишући, отимајући се из све снаге да не прими Причешће, и издахну.

М. Јакшић

Масарик о цркви и религији

Масарик је један велик део свога рада посветио питању цркве и религије. Читав низ брошира и чланака, који углавном садрже његова јавна предавања или говоре у скупштини, претресају ова питања. Осим тога, не само да се спомињу ова питања и у главним делима његовим, него су она шта више свагда утицала на решење постављених проблема.

У свом првом штампаном делу *Самоубиство као социална појава модерне цивилизације* (1881 год.), о коме се стручна критика најпохвалније изразила, доказује Масарик да је губитак вере и религиозно-морални индиферентизам модерног друштва главни узрок самоубиствима. У *Социалном питању* (1898 год.) опширно критикује Марксов једнострани материализам и тврди да социални проблем није само питање стомака, већ је исто тако и питање национално, морално и — религиозно, јер човек нема само тело већ и душу. Заједно са Палацким верује да је чешки народ у хуситском покрету дао доказа највишега хуманитета и побожности и да су му идеје религиозне и моралне реформе биле садржина његове историје кроз доба више од четири стотине година. Зато му је питање чешког народа питање религиозно, јер је преузео на себе задатак да пречишћено хришћанство преда народима (*Јан Хус, наш препороћај и наша реформација*, 1896. год.).

То истицање религије карактеристично је за цео рад овог великог човека, од његовог јавног иступа као професора, када је још цела чешка јавност била потпуно индиферентна према верским питањима, па до последњих дана, када као председник новостворене републике у првој својој посланици народној скупштини наглашава одвајање цркве од државе.

Масарик је сам религиозан, и по његовом мишљењу човеку је за живот потребна религија као и ваздух за дисање. Једном приликом је рекао да у свом животу ни на тренутак није био атеиста. Био је васпитан као католик, али је 1880 г. иступио из католичке цркве и прешао у протестанте. Брзо се разишао и са учењем ове цркве, и данас, у духовном погледу, Масарик није припадник ни једне цркве.

Ова је вера гонила Масарика кроз цео живот у непрестану борбу за једну лепшу будућност свога народа и целог човечанства, и уздигла га до високе моралне личности. Она га је учинила толико истинољубивим човеком да ни у једној прилици није могао нити да прећути нешто нити да не говори о нечем по свом најбољем уверењу, изазивајући против себе отпор већине у јавности. »Ко је дуже времена посматрао Масарика, увидео је да му његово унутрашње истинољубље не дâ да ћути о познатој истини а још више о познатој неистини.«

Масарикови биографи баш у томе и налазе ону моралну снагу која му је омогућила да свако своје дело с успехом приведе крају, макар и по цену најбезобзирнијих нападаја од стране противника. Спровести ревизију чешког националног програма и уништити аутентичност старих Рукописа, могла је да изврши само таква морална снага какав је Масарик. Народ је хтео да живи у идеализаној прошлости, и зато је болно узвикнуо када му је овај човек рекао да је та прошлост лаж. Али ако није било песама, какве су откривене код многих других народа, народ је имао друго једно благо са чиме се може поносити, он је у Хусу имао своју славну реформацију. Масарик је једини био позван да се упусти у борбу против ритуалног убијства и да брани верско-либерално становиште Вармундово. Као Давид са Голијатом, поводом загребачког процеса а у нашу одбрану, ступио је у борбу против покварености метода једне огромне монархије. Та је борба завршена тек светским ратом, у којој је мали

Давид, велики Масарик, угледао пред својим ногама лешину Голијата, аустријску монархију.

Чешка њива била је сасвим запарложена, када је Масарик 1882 год. дошао са бечког универзитета на прашки, чешки, универзитет. Требало је ту њиву очистити од свега нездравога, и Масарик је то учинио; он је »победио зло добрим, сујеверу вером, лаж истином«.

Наш ће задатак бити да прикажемо Масарикову борбу против цркве и конфесионе вере, борбу за једну поштенију и здравију религију, у којој је Масарик највише учествовао.

Масарик се најдуже задржао на критици католичке цркве приликом дискусионог састанка напредњака и клерикала у Краљевом Храдцу. Напредни клуб је приредио 1906 год. у Краљевом Храдцу јавна предавања, на којима је једном претресано питање због чега интелигенција отпада од католичке цркве. После извесног времена је и хришћанско-социални клуб приредио јавни састанак, и на истом је један од чланова говорио о интелигенцији и религији. Овим предавањем клерикалима је стало до тога да паралишу ефект предавања напредњака. То је дало повода напредњацима да се одржи јаван састанак од присталица и напредњака, и клерикала, на коме би говорници и једне и друге стране изнели своје становиште о тако важном питању као што је односај интелигенције према религији уопште и католицизму посебно. Добивши претходно одобрење од својих претпостављених црквених власти, клерикали приме позив напредњака, али као услов ставе да од напредњака не може нико учествовати у дискусији који негира религију уопште. Напредњаци пристану на то, па када су, поред осталих услова од стране клерикала, пристали да састанку не присуствују ђаци и жене, дошло је до дискусионог састанка 23 октобра 1906 год. Непосредно пред почетак састанка, клерикали су истакли још један услов: тражили су да од стране напредњака не говори један бивши свештеник. Напредном клубу је јасно било да се сви ови услови стављају због тога да се разбије састанак; за то пристану и на то, и као своје говорнике истакну Бартошека и Мислика, обојица уредници *Слободне Мисли*, и Масарика, тада професора универзитета, а клерикали одреде Бејла и Шулца, професоре бискупског семинара, и Земелку, члана језуитског

реда. Са обе стране ређали су се говорници наизменце. Дебатно вече, које је отворио клерикал Рејл својим предавањем, почело је у осам сати увече, а трајало је скоро до два сата после поноћи пред великим бројем слушалаца присталица и једне и друге стране.

Масарик је у свом предавању говорио о узроцима због којих интелигенција отпада од цркве, догађај који му је био некад питање живота и који је и сам преживео.

Интелигенат, најпре, види да је ауторитет папски и целе цркве сваки дан све мањи. У исто време када је 1870 год. прокламована догма о непогрешивости папе, Талијани су заузели Рим и у целој Европи нико није дигао озбиљно глас против овог поступка талијанског. Католичка Европа остала је индиферентна, а главно место папске државе, Рим, огромном већином гласова код плебисцита изјаснило се за сједињење са Италијом. Год. 1899 одржана је у Хагу конференција о миру; папа се спремао да учествује на њој, али због протеста Италије није добио ни позив на ову конференцију. Исто тако и борба најкатоличкијег народа, Француза, са Римом учинила је доста да ослаби ауторитет католичке цркве.

Па и покушај католичке цркве, пред крај 19 века, да се врати на средњевековну схоластику, поглавито на теолошке и филозофске принципе Томе Аквинског, није никако могао да веже интелигента за цркву. Прелазећи преко тога што су се извесна учења Томе Аквинског преживела (на пр. његово учење о ропству и убијању јеретика), његова је филозофија израђена на аристотелизму, једном погледу на свет који је већ застарио. Данас и теолог мора да студира филозофију почевши од Декарта па, преко Канта, до најновијих времена. Као што данас већ не задовољава више Тома Аквински теологију, не задовољава он ни модерну науку и уопште се не слаже са нашим животом.

Из начина како се црква стара о образовању својих свештеника, јасно се види да католицизам избегава да њени свештеници дођу у дотицај са модерном филозофијом и науком. Њени се свештеници не образују на универзитетима већ у диецезалним семинарима под надзором бискупа.

Да би се црква сачувала од сваког модерног мишљења и да би спречила да књиге са идејама које се не слажу са теолошким учењем долазе у руке неких верних, папа је завео

индекс и силабус. Тако су дошли на индекс сви велики мислиоци најновијег времена: философи, историчари, песници, књижевници, па и сви теолошки писци који су само покушали да се у нечему одвоје од средњевековног црквеног мишљења. Списи неких мислилаца стављени су на индекс на основу денунциације појединих лица. »Уопште цео индекс није ништа друго него доказ грубог, неваспитаног, полициског инквизиторског духа«. Њему потпуно одговара силабус, који у својој верској искључивости свако модерно мишљење из принципа одбацује са anathema sit!

Своје теолошко учење црква често гради на фалсификовању текста. Док је сваког филолошког критичара света дужност да се код испитивања рукописа слепо држи извора, црква је своје изворе, свето писмо, фалсификовала да би извукла из текста учење које њој треба.

На интелигентног човека је од јаког утицаја кад виде да се црква често варала. Нарочито чешки интелигенат има класичне примере римске лаковерности. Зар није костнички концил осудио извесне речи Хусове, које овај никад ни изговорио није? Ова осуда је била спремљена још раније него што је Хус био и саслушан! А случај Јана Непомука сведочи да се може да прокламује за свеца особа која никад није ни постојала.

Када је усвојена нова догма о непогрешивости папе, Масарик је био у шестом разреду гимназије. Вести које је тада читао упућивале су га да увиди да се ватикански концил ни у чему не разликује од парламента у ком се налази редовна већина и мањина са разним фракциама. »Видео сам тада да и на концилу као и у парламенту постоје закулисни радови, да су најобразованији духовни високодостојници и богослови били против нове догме, читао сам о кардиналу Шварценбергу, о бискупу Штросмајеру, Долингеру и другима, и сазнао сам како је, махинациама језуита, био савладан отпор мањине, како се, богословски необразовани, папа ослањао на већину у којој су о новој догми одлучивале теолошке аналфабете и црквени достојанственици из Азије, а која се догма приказала католичком свету као откривење«. Слично је донета и догма о безгрешном зачећу Маријином, и баш код овог случаја може се видети како су се развијале догме историским путем а не да су неким откривењем дате

људима. »Католицизам има ту нарочиту конзеквентност за апсурдности, конзеквентност која фрапира и, на нарочити начин, импонује; старо Тертулианово credo quia absurdum est (верујем зато што је бесмислено) стално се понавља и подржава«.

Као што се црква лако лаћа фалзификовања текста да би своме учењу дала веродостојност, исто тако она се служи и сујевером света, макар колико та сујевера груба била, да би исту употребила у своју корист. Празноверицом о сатанизму католичка црква војује против слободног зидарства, а празноверицом о ритуалном убиству против Јевреја. Овамо спадају и разне друге празноверице, као што су поједини делови Христова одела или ствари које су с њим у вези, и кости светитеља које се чувају у цркви уз припомоћ не само обичних свештеника већ и самог папе.

Главне примедбе Масарикове против католицизма не потичу из теориских и философских начела већ из етичких. Оне су постале »више из познавања моралних недостатака католичког система него из филозофске критике«. На сваком кораку се човек може да увери како католицизам прави разлику између побожнога и моралнога. Масарик се у животу често сретао са људима великим католицима, а који су били морално рђави, шта више и гори од људи нерелигиозних и безбожних. »Видео сам да су т. зв. атеисти врло често бољи од католичких теиста. Видео сам и непрестано гледам како католичка црква прима за своје бранитеље људе морално инфериорне и компромитоване. Овде неки политичар, тамо неки адвокат или какав научник, који се онемогућио у друштву, улази у клерикални табор«. Данас већ више не воде друштво, у моралном погледу, свештеници већ световњаци. Световњаци данас организују борбу против алкохолизма и проституције, световњаци изводе политички напредак, они исто тако стварају и социални напредак, док званична црква у свему чува старе несрећене назоре и потпомаже установе које су застареле и преживеле. »Модерни човек цени више морал од католицизма, не дели морално од побожног, и зато му не може бити ништа свето што није сасвим и морално.«

У свештеничком целибату види Масарик истицање две врсте морала: аристократски морал свештеника, који живе у целибату, и плебејски лаика, који живе у браку. Па и тај

целибатни живот свештенички само је формално такав, у ствари се не одржава. Живот свештеника није такав да би могао послужити за добар пример својим вернима. Масарик, који је католичког свештеника добро познавао, не сећа се да је на састанцима свештеника слушао какав религиозни или теолошки разговор; обично је главна тема разговора била најдубљи материализам.

Зато што је цркви стало да број њених верних не буде мањи, она данас већ није онако ригорозна као што је била у средњем веку. Поступке својих присталица оцењује благо, често се та благост пење до лаксизма; додајмо томе и пробабилистичку праксу цркве, која ствара моралну индиферентност и језуитизам.

На приговоре о инквизицији и о спаљивању јеретика клерикали се бране тиме, што јеретике — како они веле — није кажњавала црква већ држава. Прелазећи преко тога што су новији историчари доказали да инквизиција није била само државна установа, одбрана клерикала ничему не служи већ и зато, што црква никада није дигла свој моћни глас против грозногa кажњавања јеретика од стране инквизиције. »А да би се црква, само кад би могла, поново послужила ломачама, о томе нема ни најмање сумње«.

По својој организацији католичка је црква најсавршенији систем аристократизма, а сваки аристократизам условљен је ропством на другој страни: духовном аристократизму одговора духовно ропство. У свима револуцијама црква је била на страни силника.

Католичке политичке странке теже само за политичком црквеном власти, не бирајући средства којима ће то постићи. »Ништа није толико ниско што не би католичке странке употребиле против својих противника; католичка политика је демагогија најгрубље врсте... Постићи и одржати политичку власт, то је практични идеал данашњег католицизма, а никако идеал морала и побожности«.

Све ове слабе стране католицизма нагнале су неке да прогласе католичку веру инфериорном, и то инфериорном у целом њеном животу, не само у теорији него и у пракси. На челу научног, литерарног и социалног покрета у Немачкој па и у Чешкој, били су у знатној већини протестанти а

не католици; у економском погледу су протестанске државе развијеније од католичких.

Некада је мислио Масарик, као и многи католици, да се црква може реформисати, али сада већ више не верује у какву успешну реформу. »Реформа цркве је из основа немогућа; немогућа је зато, јер се учење о принципу откривења не да никако измирити са науком основаном на искуству«.

Завршујући своје предавање, констатује Масарик да се исти случај, који се догађа у католичкој цркви, збива и у цркви протестантској и православној; и ове две цркве све више напушта њена интелигенција. Сам Масарик је један од тих интелигената који је иступио из католичке цркве. Вођи католички су тумачили тај поступак, као уосталом и сваког другог апостате, као дело гордога разума, импутирајући му прљаве мотиве. »У ствари, ми отпадамо од цркве, јер хоћемо да смо поштени и нећемо да будемо само заведени у матрикули. Наше знање, наша наука долази у сукоб са теологијом, долазимо у сукоб са савешћу, хоћемо духовно да живимо животом савршенијим, јаснијим, чистијим — и зато напуштамо цркву«. Не смемо у питањима религије бити индиференти, и Масарик не трпи индиферентизам ни у цркви ни ван ње, иако је католицима милији онај који је индиферентан.

Овим говором католички учесници у дискусији, разуме се, нису били задовољни, и у својим репликама покушали су да Масарикове тврдње против католичке цркве побију. Међутим ова је одбрана остала потпуно неуспела. Католички су говорници бранили своју цркву најобичнијим теолошким надмудривањем, више, заправо, лично нападајући своје противнике и износећи о њима неистините ствари него што су одговарали на учињене замерке. Сам Масарик је о том католичком триумвирату дао одмах ово своје мишљење: »Ако Д-р Реил представља теолога за т. зв. образовано друштво, професор Шулц је теолог за ону ширу публику, за пук, како то сама господа веле. Као трећи долази патер Јемелка, вођа наших чешких језуита, дакле теолог и виши политичар, али жалосни теолог и жалосни политичар. Није потребно никакво велико теолошко и филозофско образовање да би се метод језуитског патера тачно прозрео. Говори тачно, опрезно,

али неприродним тоном, а пружа интелигенцији сам отров. Не вели на пр. да лажемо; он каже: »То што господа тврде, потпуно је нетачно, и ја не могу да мислим да универзитетски професори не знају да је то нетачно, те зато морам да мислим да говоре свесно неистину«. То јест: ми лажемо! Не, патеру Јемелка, ми не лажемо; рекао сам вам у очи све, али ви лажете! И то ћу вам одмах доказати. Ви на пр. стално о мени говорите да сам атеиста. То не само да је неистина, већ то је лаж. Рекли сте да без помоћи католичког свештеника не бих постао професор, споменули сте да су ми католичке паре добро дошле. Г. Јемелка, ви поново неистину говорите. Када тако што о мени тврдите, требали сте се о томе раније уверити. У католичким листовима је о тој ствари често било писано. Ја о томе нисам говорио, јер се ствар тиче особе која ми је драга. Али кад њену успомену на тако ружан начин не штедите, морам рећи ово: На мој развитак имао је утицаја католички свештеник, од њега сам добио и извесну новчану потпору као ученик гимназије — али није истина да ме је он довео на ово место на коме сам, и, напослетку, не смете се ви позивати на њега у питањима религије, јер је он био један од оних свештеника који је свој живот пре времена упропастио у борби против таквих свештеника као што сте ви«.

У овом свом предавању Масарик се ограничио само на католичку цркву; о православној и протестантској констатује само да се и тамо види исти случај као и код католичке: интелигенција престаје да слепо верује и све се више удаљује од учења своје цркве. О православној цркви опширно говори Масарик у делу *Русија и Европа* (1914 год.), у коме износи све оне слабе стране, готово тачку по тачку, које је изнео против католичке цркве у краљевохрадачком предавању. Протестантизам му нешто више одговара модерноме погледу на свет, али и он својом ортодоксијом и организацијом кочи напредак. »И протентантизам има свој језуитизам са сличним протунапредним циљем као што је католицизам.« Лутер је, више него што се обично то мисли, узео из католичке праксе, и протентантизам је у погледу католицизма само његова негација. »Протестантизам не схвата довољно да се нови религиозни живот не ствара тако што ће се у староме појачати оно што је било добро а излучити знатнији недостаци.«

Цркве служе старом апсолутистичком поретку, јер су не само монархистичке већ и аристократске и плутократске. Увек су на страни моћних и богатих; према сиротињи и када гаје извесну филантропију, чине то ради интереса моћних и богатих. Данас и обичан новинар показује више смисла за модерни живот од црквених достојанственика. Када се на пр. црква заузела за оправдане тежње радника у време штрајка? У погледу жеље за побољшањем економског стања људи социјализам стоји изнад цркве. Социјализам тежи да одстрани беду из друштва, а црква само да побољша стање невољника, и зато је идеал социјализма радикалнији, виши. Црква се задовољава филантропијом, а социјализам захтева справедљивост. »Црквена заповест »не укради« данас значи за човека од савести више него у старо доба. Данас она значи, заправо, потребу реформи, реорганизацију друштва на основу справедљивости. »Не укради« значи данас потребу социалних реформи«. Због свега овога све су се цркве и у моралном и у социалном погледу већ преживеле и оне данас немају ни у чему вођство.

А кад су се цркве преживеле, да ли се и религија уопште као такова преживела? Да ли су наука и филозофија уопште против религије, и да ли оне могу заменити религију?

Учење о религији изнесено је од стране цркве у теологији. Постоји велики контраст у идејама и методама између науке и теологије. Теологији је главни извор сазнања у откривењу, а науци у искуству; зато теологија има тајне које стоје изван дискусије, а наука проблеме које стално покушава да реши. Теологија полази од непосредног доживљаја у унутрашњости субјективитета, наука испитује ову унутрашњост и покушава да је учини објективном. Теологија се ослања на ауторитет, наука зна само за слободно истраживање и критику. Теологија је консервативна, наука прогресивна. Код теологије постоји искључивост, а у науци толеранција. Теологија је схоластичка, јер оперира са готовим истинама, наука истражује истине.

Пошто је теологија израз позитивних, црквених религија, јасно је да су наука и филозофија против оваквих религија. И наука и филозофија су против католичке религије, против православне, протестантске, и против свих црквених религија,

али оне нису против религије уопште. Из историје филозофије се види да највећи филозофи, ако су и водили борбу против позитивних религија, нису били eo ipso против религије. Декарт, Лајбниц, Лок, Паскал, Русо, Кант, Фихте, Шелинг, Хегел и др. — сви су они посвећивали спекулацији и религији своје најбоље силе.

Постоје извесни филозофски системи, ослоњени на теорију еволуције, који су против религије. И агностицизам, полазећи са позитивистичког становишта, учи да можемо да судимо само о ономе о чему нам наша чула казују, и зато, с обзиром на религију, о неком вишем, духовном, свету и о богу као праузроку света не можемо говорити. Масарик даје за право агностицизму у колико само он истиче да не примамо без критике искуства чула, иначе га одбацује и усваја оно еволуционистичко становиште по коме ће религија увек постојати, увек у савршенијем облику, као што се и друштвени живот све више усавршава. »Религија није нешто што се преживело. Преживела се црквена религија, преживео се католицизам, протестантизам и т. д., али не религија. Ја ствар представљам овако: развија се наука, — на почетку је била јако слаба —, развија се уметност, развија се држава, развија се господарство, развија се човечанство, народи — све се развија; усвајам теорију еволуције и, баш зато што сам еволуциониста, велим да се религија није преживела, него да се и она развија.«

На питање да ли се религија може заменити науком или филозофијом, Масарик одговара: не може. »Религија се не може заменити никаквом науком и никаквом филозофијом. Која наука има да замени религију? Хемија на пример, ботаника, минералогија? Или какав специалиста који цео свој век изучава, рецимо, неки инсект? А може ли технологија, инжинерство да замени религију? Не. Филозофија даје јединствени поглед на свет, теориско тумачење света, али у религији човек тражи нешто друго. Човек који религиски осећа не тражи тумачење и само тумачење. Кад се неко скрушено моли, да ли тражи теориско тумачење света? Не. Религија је живи, осећани одношај свакога индивидуа према ономе што називамо бог, или према целом свету. Религија није теорија, већ пракса. Религија је то што називамо унутрашњим животом, али не наука и практична филозофија. Практична филозофија

није ништа друго него етика. Али ни етика не може да замени религију. Филозофија и научна етика могу да замене теологију, али тај религиозни унутрашњи живот је нешто друго од теологије. Зато наука и филозофија, по мом научном убеђењу, никада не могу да замене религију.«

Човек који је без конфесије не мора да је уједно и без религије. Али има појединаца који су без религије као што су и без науке, уметности и т. д. Већина таквих су несвесно без религије или зато што се не брину о томе. Ц. Ст. Мил и О. Конт су били свесно без религије, али се ипак не може рећи да нису имали неку своју религију. Људи као што су Мил и Конт могу до извесне мере да даду себи што би им иначе пружила религија, али већина није у стању да да себи замене за религију које су се одрекли. Често се чује да је вера само за прост свет а не и за образоване, а колико их је који су макар и приближно толико образовани као Мил? Највећи део таквих људи су само полуобразавани. Масарик је за религију, јер човек са религијом живи у већем складу од човека без религије. За човека са религијом живот је у свима околностима сношљив, па био то и живот једнога Јова, а човек без религије већ код првог јачег удара у животу подлеже. Религија даје човеку његову праву вредност као што и невидљиви мирис цвету: одстрани ли се мирис, цвет ће остати пријатан оку али већ неће изледати толко нежан; тако и човек без религије може се поштовати али целим срцем не може се бити задовољан с њим. Треба да нам је идеал хармониски развијен човек, човек са науком, уметношћу, литературом, философијом, политиком, моралом и — религијом. »Религија је централна духовна сила, она има да сконцентрише цео духовни живот и његове разне елементе и манифестације.«

Масарик верује у бога и бесмртност душе, али, видели смо, не верује у чуда и откривење. Чуда су немогућа, јер се све збива по природном закону, а не постоји ни откривење, јер се сва учења цркава развила историским путем. Зато Масарикова вера не одговара ни једној црквеној религији. Цркве траже слепу веру, слепу веру у чуда и откривење, а којем откривењу да посветимо сасвим своју веру, када хришћани имају своје откривење, јевреји своје, мухамеданци своје? Због тога Масарик место слепе вере тражи убеђење на основу здравог разума и науке. Само науком се долази

до истине а не и религијом. »Нема две истине, истина је само једна. Истина је само научна истина, оверовљена и оправдана критиком; зато религија модерног човека мора да почива на научној истини, она мора да почива на уверењу а никако на вери«. Вера у откривење божје увек је повлачила собом веру у посреднике између бога и човека, веру у свештенике; ова вера створила је теократску организацију у цркви. Међутим, човек који критички мисли одбацује свештенике као посреднике између бога и човека, а против теократије истиче демократију.

Пантеисте уче да је бог у нама и у свету, да је бог и свет једно. Ову су науку нарочито ширили Спиноца, а под његовим утицајем Хегел и његови привременици. Због тога што пантеизам наглашава да је свет и бог једно, он се често зове још и монизам. Масарик се не слаже са пантеистичким учењем и зато је његов бог личан. »Ја нисам пантеиста, јер видим много ствари... Зато се ја држим назора да је то што се зове бог, што се зове вечна сила, лично«.

Ради се о ствари о којој је тешко дати дефиницију, о питању које никад није било и неће бити довољно јасно. »Казаће се — наставља Масарик —: како може модерни човек да верује у бога? Ја не верујем слепо, за мене је учење о богу научна хипотеза, и зато је мој бог друкчији него бог теологије. Оно је откривени бог, а таквог бога нема. За мене је то хипотеза да је лично биће. Шта је у ствари, морам да кажем да не знам, али нико не зна шта је та вечна сила«.

Други елемент Масарикове религије је бесмртност, вечност. »Ја акцептујем и вечност, али сам за личну вечност; у томе сам велики индивидуалиста«. По његовом мишљењу вечност не настаје тек после смрти, она је већ ту, у овом, у сваком тренутку.

Наука задовољава само главу и зато за живот она сама није довољна; она задовољава човека упола, јер не задовољава и његове моралне тежње, због чега не може да поведе масе. Треба задовољити, дакле, и срце, јер је човек исто тако и биће са осећајем и вољом, као што је са разумом. Свој научни поглед, према томе, мора човек да допуни још нечим. То нешто је религија, али религија савршенија, која одстрањује конфликт са науком. Са таквом религијом човек

не верује никоме другом, већ самом себи, ономе што се кроз његов осећај у њему јавља. На тај начин се спаја разум и вера, и тако спојени тек пружају потпуни поглед на свет који човека може да задовољи. Масарик је спојио ова два фактора и створио поглед на свет који је у исти мах научан али није и потпуно теолошки. Све оно што долази у сукоб са здравим разумом одбацио је, а задржао је само представу о богу и бесмртности душе.

»Религија је живот sub specie aeternitatis« вели Масарик. Живот sub specie aeternitatis значи му довести у склад свој живот са моралним законом. Према томе религија није само теориско решење проблема вечности већ и практично. Зато по Масариковом мишљењу етика као наука, као и религија, не може бити без метафизичких претпоставки. Овоме идеалистичком учењу противи се позитивистичко, које у етици неће да зна ни за какву интервенцију надприродних представа.

О религији као наставном предмету дао је Масарик своје јасно мишљење. Школа треба да је лаичка и зато религија као наставни предмет има да се избаци из школе а верско васпитање остави бризи родитеља. Катихизис, библиска историја и остали религиски предмети нису религија и бесмислено их је изучавати. Религија се уопште не да научити, њом човек мора живети. У својим двема књижицама *За слободу савести и учења* (1907) и *Наука и црква* (1908), које садрже његове говоре у бечком парламенту, бори се Масарик за слободу школе од цркве и истиче конфликт између ортодоксног учења цркве и науке. Повод другоме говору дала му је позната афера инсбрушког професора Вармунда због његовог либералног становишта у питању папске буле Unam sanctam. Овај случај је добро дошао аустриским клерикалима на челу са Луегером, да ограниче слободу учења на високим школама. Масарик је енергично заступао мишљење да школа мора бити независна и од ауторитета државе као и од ауторитета цркве, јер без слободе школе не може бити смисла за истину. У предавању свом оштампаном под насловом *Огледало катихета* (1906) изнео је Масарик несносно стање које постоји у школи између учитеља и катихета. Већина учитеља не верује и не живи по црквеним прописима и зато лако долазе у сукоб са назорима катихете, а овај сукоб само трује младеж. Цео рад катихета се у школи

у главном свео на потказивање властима напреднијих умова. Због своје тврдње да катихете нису ништа друго до »од владе плаћени денунцианти« одговарао је Масарик пред судом, оптужен од 308 катихета. Место религије као наставног предмета у школи треба да дође морално васпитање. Изучавање моралке не сме бити апстрактно, већ увек у вези са животом. На основним школама не треба, зато, да постоје ни засебни уџбеници из моралке а ни нарочити часови, морална се правила имају деци усадити.

1910. године, када је још доста узак круг пријатеља прослављао Масарикову шездесетогодишњицу, један од највећих чешких књижевника, Махар, између осталога, написао је ове речи о Масарику: »Скептик, који са неповерењем приступа људима, истини и догађајима, а ипак учи човека да верује; човек побожан, који верује у бога, и зато што у њега верује, морао је да дође у конфликт са свима онима који се издају за службенике и браниоце бога.« Љубитељ истине Масарик дочекао је од свога народа толико увреда колико ни један Чех пре њега. Нарочито је био нападан од својих противника клерикала због свога либералног уверења у питањима цркве и религије. Подмећали су му да је потплаћен од Јевреја и позивали су га као издајицу свога народа да напусти земљу. Када се појављивао на јавним зборовима, клерикали су га дочекивали најпогрднијим нападајима и увек су покушавали да му збор разбију. Једино под заштитом радника социалиста био је сигуран. Догодило се да се убио неки студент, син једног чиновника из Брна. У писму које је оставио иза себе навео је да се убија због тога, што га је учење његовог учитеља довело дотле да је изгубио веру у бога. Клерикали су разгласили да је убијени младић Масариков ученик, иако су знали да Масарик није атеиста и да је написао студију против самоубиства. Истрагом се успоставило да убијени није био ђак Масариков и да је учинио самоубиство баш због рђавог, клерикалног васпитања.

Масарикова теориска филозофија је изграђена под утицајем еволуционизма и позитивизма; у својој практичној филозофији Масарик је идеалист као и Паскал, Толстој, Достојевски. Нарочито његови религиозни погледи имају много сличности са религиозним погледима ове тројице мислилаца. Али правог учитеља у религиозним питањима имао је Масарик

у самоме Христу. Исус му је највећи учитељ религије, и то Исус историски не догматски. Свето Писмо му је најмилија књига, и њу чита критички, а Оченаш једина али свакидашња молитва. Имао је Масарик још једнога учитеља, од кога се учио чистој религији, слободној од сваке конфесионалности. То је чешки националиста и костнички мученик Јан Хус, коме је Масарик посветио једну од најлепших својих студија и против чијег се проглашења за државни празник баш ових дана понео Ватикан онако дрско. Масарик сам истиче ово: »Хус нам је дао пример религиозно-духовне слободе, пример религиозног убеђења, пример онога што имамо да чинимо као религиозни људи«.

Становиште Масариково према цркви и религији није остало без утицаја, макар и посредно, на јаван живот младе републике. Најбоље се то види на закону који признаје бесконфесионалност чак и кад се тиче лица која су у државној служби, и на спремљеном законском пројекту о потпуном одвајању цркве од државе. По овом законском пројекту се укидају државне дотације за црквене сврхе, заводи се у школама етика место веронауке, затварају се теолошки факултети на државним универзитетима, уводи се грађански брак као обавезан, од црквене имовине ствара се просветни фонд и вођење матичиних књига преноси се на државне власти.

Др. Димитрије Кириловић

Јесење чудо

Признао бих радо: да сам сав прогубан
и да ми руке, у бесу муклом, ћуте,
да је промумл'о врх мене дах отрован,
а очи ми се муте.

Но то би јуче. Јутрос дојезди јесен:
одасвуд лисјем мирисним засипа ме;
ја с прозора је гледам, згранут, занесен,
зрелином њене таме.

Младен Лесковац

Дар

Тако је давно било и лепо
да се то причати не сме:
руке сам само волео њене,
и двоје очи, две песме.

Ал' тада, к'о увек, бог зна зашто,
наши се разишли пути;
дошле су горке године многе
кад се у тузи заћути.

Ја сада не знам где је она,
нит' зна она што за мене,
но сећање на њу не однесе
пољубац ниједне жене.

Увек овако, грана кад озелени,
молбено тражи се срећа, —
клонем зачаран: она ме дарива
рукама пуним цвећа.

Младен Лесковац

Осмех

Вијори болестан ветар
и јеца небо и пузи,
покисле клону зоре
и нигде сунца тузи.

Лудује метеж градом,
урличе клетва и бес,
једнако витла врх мртвих
сустао монотон плес.

Па ипак, прошета каткад
улицом града мир,
дижу се погнуте главе,
заћути манастир.

И ја, осмехнут, љубим
уморним челом ти крило,
и заборављам да плачем
над оним што је било.

Младен Лесковац

ПРЕГЛЕД

Нептунски Споразум

Историјско-политички догађаји од Конференције Мира у Паризу па до данас потврдили су чињеницу, да је г. Никола Пашић имао право кад је у Hotel Beausite-у, седишту југословенске делегације у Паризу, изнео своје становиште о спољној политици наше државе. Стари државник је остао скоро усамљен у дискусији коју су водили против њега млади политичари. Г. Пашић је хтео дати уступке Италији још за време Конференције Мира у Паризу. Концесије које би наша држава дала, биле би далеко мање од оних које смо доцније дали Италији, а добили бисмо компензације на штету Албаније, Мађарске и Румуније. Гледиште др. Анте Трумбића било је погрешно, јер ослањати се само на председника Вилсона, док су Француска и Велика Британија биле везане Лондонским Уговором од 1915. за Италију, беше кратковида политика.

Пенетрација Италије на Балкан датира још од 1909. године, када је Русија, огорчена успелим проглашењем анексије Босне и Херцеговине, склопила с њоме споразум у Раконићи за спречавање даљег аустриског успевања и напредовања на Балкану. — Дошао је затим за време Светског Рата, кобни Лондонски Уговор, склопљен између Савезничких Држава и Италије, којим је пенетрација Италије на Балкан била свечано афирмирана једним међународним уговором. — После Рата, Аустро-Угарска није постојала више, а њено пропадање омогућило је експанзивнију политику Италије на Балкану.

Наша делегација на Конференцији Мира учинила је погрешку што није тражила решење јадранског проблема уз сарадњу савезничких велесила, него се упустила доцније у директне преговоре са Италијом, у којима је право јачега триумфовало.

Рапалским Уговором од 1920. г. (чл. 4.) наша се држава одрекла права на Ријеку, које је загарантовано Лондонским Уговором (чл. 5. § 3.). Тим уговором је предвиђено стварање једне независне ријечке државе.

Римским Уговором од 1924. г. наша је држава уступила Ријеку Италији (чл. 2.), а добила је незнатне компензације. Нептунски Споразум је логична последица ранијих уговора. Овај споразум имао би да комплетира Римски Уговор. Кад буде публикован упустићемо се у мериторно расправљање. — Међутим, из извесних изјава можемо већ сада, отприлике, назрети главније контуре тог споразума.

Југославија и Италија потписале су у Нептуну 20. јула 1925. г. 181 конвенцију, а предвиђене су нове конференције и пресуде изборних судова.

Из изјава меродавних можемо закључити, да наша држава хоће да помогне да се морски саобраћај на Ријеци подигне, што би било на штету нашег Сушака. Наша држава би допринела жртве, да једна мртва талијанска лука наново оживи, а ова би конкурисала свима нашим лукама на Јадрану. Ријека би постала лука не само за југословенске производе већ и за југословенску транзитну трговину.

Осим тога, изгледа да су по нас штетне одредбе које говоре о усељавању Талијана и запослењу талијанских радника, који ће нагрнути у Југославију, пошто америкаиске државе не примају више стране раднике.

Г. Нинчић је у једној изјави рекао, да је потребно међусобно попуштање, када се хоће да дође до једног међународног споразума. То је тачно, но, на жалост, видимо да је увек наша држава подносила жртве, док је Италија стално извлачила користи.

Ако се досад због унутарње политичке ситуације морало Италији попуштати, сада, после српско-хрватског споразума, то не мора више бити.

Народна Скупштина пре ратификовања тих конвенција треба да изабере одбор за спољну политику, који би с компетенцијом изучио конвенције, потписане у Нептуну, и с ауторитетом предложио парламенту ратификацију или одбацивање Нептунског Споразума.

Др. Славко М. Ћирић

КЊИГЕ И ЛИСТОВИ

Херман Вендл: Борба Југословена за слободу и уједињење (Франкфурт, стр. 798)

Херман Вендл нас је много задужио. Наш народ је вековима имао несрећу да се није о њему истина чула. Вендл међутим у својим делима износи истину о нама, а то је доста, јер истина говори нама у прилог. Износећи пред велики свет нашу историју, пуну прегарања, боли, борбе разочарања, износи уједно и нашу историју без и једне лаге. Причајући о нашој култури, констатује чињеницу да је она стара и да је нису могле уништити никакве инвазије, које су кроз целу историју газиле наш национални организам.

Са стајалишта објективна посматрача из даљине, прати он наш живот, напоре наше расе, нације и државе, до најновијих дана, објективно и критички. Ако му опажања каткад и нису сасвим тачна, ако каткад долази до закључака који не одговарају сасвим ствари, дела његова не губе од вредности, а пред страним светом слика о нама не црни. —

Вендл и нас воли и жели нам добро. Тај утисак остављају сва његова досадања дела. Тај исти утисак оставља и његово најновије дело о нашој борби за ослобођење и уједињење. Та борба није нова, него исконска. Она је црпла своју главну снагу из свести да су југословенска племена народ једне крви и једног језика. Свест јединства није никад престајала, она је увек била жива, само што је била током историја потискивана — без наше кривице. Географски смештај и политички, културни, економски и други утицаји криви су да је, некад јединствен народ, изишао поцепан, подвојен.

Тај нас дуализам прати још и данас. У знаку тога дуализма развијају се сви данашњи догађаји.

Вендлова књига била би изразитија, да је тај полазни моменат јаче подвучен, и да је он узет као кардинална тачка у разматрању и оцењивању нашег историјског развоја.

Ова примедба не умањује вредност и значење Вендлове књиге. Она је постигла своју сврху: да синтетички прикаже нашу борбу за ослобођење и уједињење од најстаријих дана до данас. Тежња за уједињењем постојала је у свим временима и код свих наших делова. Штета што Вендл није обрадио њене јаче манифестације у старијој нашој историји. Овамо спада борба Људевита Посавског у IX. веку, Симеуна у X. веку, па напори Душана Силног и Твртка I., грофова Цељских, и других.

Већ из те борбе изилази виталност југословенске државе упркос оним скептичарима, који мисле, да је Југославија случајни продукат повољних прилика услед победе антанте.

Њима Вендл одговара, да се је некад смејало немачкој тежњи за уједињењем, а талијанско се је јединство сматрало једна проста немогућност. Југословенско уједињење је продукат природног развитка исто тако као и немачко и талијанско.

Вендл почиње своје дело цитатом Аугуста Лудвига Шлецера (Schlözer), који на свршетку XVIII. и почетку XIX. века први јавља о Југословенима и назива их народ без историје (geschichtsloses Volk), јер њихово име није ни на једној земљописној карти означено. Томе су узрок Турци. — Кобни утецај Турака на развој југословенског народа, полазна је тачка у Вендловој књизи.

Унаточ Шлецера и Турака чудно нам изгледа што Вендл својој првој глави даје наслов „Народ без историје и раја", јер Југословени одмах по свом доласку на Балкан улазе у историју и извршују историску улогу. Византиски цареви воде рачуна о њима, исто тако и папе, један век доцније настају праве државне организације, од којих се Хрватска већ у X. пење на кулминацију. До пропасти српског царства на Косову сва југословенска племена доживљују одлучујуће историске моменте.

„Народ без историје" постао је раја немоћна да развије државну мисао. Турци су додуше спречили развитак југословенске државне мисли али још много раније ометена је југословенска државна мисао. Њој је задао најтежи ударац хрватски део нашег народа здруживши се с Мађарима, избацивши тако Хрвате из југословенске заједнице. Од тог доба долазе Хрвати сасвим под утицај запада (католичка вера латински језик и друго), а Срби под утицај Византије.

Турци су препречили развој југословенске унификаторне мисли грубом физичком силом, а Мађари духовним утицајем, који је поразније деловао на формирање југословенске психе.

И на Хрвате и Словенце је деловала турска инвазија, али не тако непосредно као на Србе и Бугаре, јер је био више материјалне природе. Најдубље трагове оставила је турска инвазија код Срба и Бугара. Код Бугара још више јер су били ближе турском центру и јер је њино земљиште било испрекрштано бојним турским насиљима. Вендл приказује у својој књизи паралелно са Србима, Хрватима и Словенцима и борбу Бугара. Он Југословенству даје најшире значење.

Хрвати, ослободивши се доцније Турака, дошли су под туђинску солдатеску, бароне и грофове. Сељак је остао и надаље роб. — Водила се борба, вековна и тешка, за самодржање. У тој борби најбоље је средство била задруга, а где се она није могла развити било је племе.

Не сме се никад смести с ума, да се у средњем веку није могао развити национални осећај у данашњем значењу те речи. Због неслоге и других разлога појединн наши крајеви прелазили су из руке у руку, били су поцепани у ситне делиће, и једва су и знали једне за друге. Миграције су тада вршиле благородни утицај познавања и мешања.

Штета је што историји нашег језика није посвећена исцрпнија пажња, а исто тако и историји наших писма. Питање књижевног језика и питање писма имају код нас још пресудну улогу, и имаће је кад се једаред буду морала решавати. У страном свету она сигурно нису никако осветљена. Вендл у то питање можда и ради тога не дира, што се оно и код нас избегава.

Најсудбоносније моменте наше историје изнео је Вендл у I. глави своје књиге, коју завршује са констатацијом, да би Грци са екуменским

патријархом били угрозили духовни живот Срба, да није 1557. обновљена Пећска Патријаршија

У другој глави („Народ без историје долази к свести"), и у трећој („Раја постаје народ"), прати писац развитак нашег народног живота до XIX. века појединачно сваког дела југословенског народа, и износи све оне историјске радње које су имале пресудно значење у борби за ослобођење и уједињење, било помажући било ометајући га.

Вендл управо импонује својим трудом и талентом: толики је материјал скупио, средио и синтетички обрадио. Материјал је толико велик, да се не сме замерити ако у тој множини многи моменти нису осветљени онолико колико би требало да буде. Примера ради спомињемо да утицај Реформације није можда довољно подвучен. Реформација код Словенаца је изразито покрет југословенске унификаторске тежње. Примус Трубар, ширећи протестантизам, није имао у виду само своју покрајину и своје племе, него цео Словенски Југ. Зато је узимао помоћнике из свију наших крајева, па чак и из Србије, а своје књиге штампао глаголицом (13), ћирилицом (8), латиницом (7), и наменуо их: „у првом реду Хрватима и Далматинцима а затим вама Босанцима и људима између Драве и Саве, Србима и Бугарима".

Покрет није успео, јер је римска црква била јача. Она иста црква која је узрок пропасти хрватског Краљевства, а која и данас смета наш национални прогрес, гдегод само може.

Читајући Вендлову књигу, човеку годи топлина која из ње избија, и она горчина кад приказује настојања наших непријатеља да нас униште помоћу нас самих. Већ у сељачком устанку, кад су се словеначки сељаци дигли „Za staro pravdo", Аустрија употребљује ускоке против њих. Колико тада се то у нашој историји понављало, да се најкрвавије понови г. 1914., кад је пала позната цинична реч Поћорека: „Die sollen sich gegenseitig ausvotten". (Нека се пси међусобно истребе).

Наше Уједињење вршено је вековима од безброј генерација, корак по корак. Час се ишло чврстим кораком напред, час се падало на тле. И опет се дизало, и опет се ишло напред; редом, из године у годину, из деценија у децениј, из једног века у други. Полаган и тежак процес, који још и данас ни из далека није готов. Данас је у толико боље, што су се прилике међ нама и око нас битно промениле нама у прилог.

Свест о народном јединству била је увек жива. Донели смо је из закарпатске прадомовине и носили је вековима. Име словенско, словинско, славјанско, словеносербско, славохерватско, илирско, југословенско, па и великосрпско и великохрватско, видни су сведоци тог јединства. Повредити би га могли безбројним доказима. Процес кристализације најспорији је међу свим природним феноменима; природно је да је процес наше националне кристализације спор, каткад спорији, него што је потребно.

XIX. век доноси буђење и ослобођење народа, доноси и буђење националне свести. Појам народа и народности добива данашње значење. Французи уносе нове идеје. Стварајући илирско Краљевство, окупљају Србе, Хрвате и Словенце под једним заједничким именом — илирским — у једну националну заједницу.

У тридесетим годинама XIX. века наше национално јединство сна-

жно се манифестује под илирским именом. Тој манифстацији посвећује писац IV. главу своје књиге: „Ilirija oshivlena“.

Илириски покрет је снажна манифестација ширења свести југословенске заједнице, заправо природни наставак континуитета. Идеја покрета окупила је све духове. Противници илиризма били су противници имена, а не садржине. И за дивно чудо, они не траже снажење племенских имена, него предлажу и опет једно заједничко име: Југослав, Југославјан, „и биће добро, ако се жели слога“, како истичу Јован Суботић г. Тодор Павловић већ 1835. г. Од тог доба се ето приближује већ стота годишњица, а име „нашег рода“ још увек је на дневном реду и то зато, што заједничко име није „празан звук“, него једна дубока садржина и значење неизмерне важности.

Зато што је Аустрија потпомагала Гаја или, тачније, што му није сметала, тврде данас неки да је илирски покрет био у служби Аустрије, заборављајући да Аустрија никад није напуштала своју девизу, divide et impera, и да јој никада није било ни на крај памети, да поради на уједињењу Југословена. Противно је истина. Аустрија је илирски покрет хтела употребити против Мађара, па га је и употребила.

Осећај потребе да наш народ ваља окупити у једну целину, под једним именом пренесен је из XIX века и у данашње дане. Још за трајања илирског покрета родило се Југословенство. Од тог доба стоји југословенско име стално у средишту нашег културног и политичког живота. Потребу заједничког имена осећају и они који југословенско име одбацају тражећи проширење племенских имена на цео наш народ. Тако Вук, тако и Старчевић.

Да је наш национализам још млад, потврђују провинциализми, верско обележје наших Муслимана, и чудни рудименти наших Буњеваца и Шокаца.

Читајући Венделову књигу, види се како је управо животна задаћа Аустрије била да спречи наше Уједињење. Чудна и безразложна је тврдња да је Аустрија творац Југословенства. Триализам што га је 1867 набацио Бајст, није ни дошао у озбиљну дискусију, а триализам „Gross-österreicher-a“, па и онај што га приписују Франьи Фердинанду, далек је од наших чежња. Триализам наших политичара у овим крајевима може послужити тек као доказ слабе проницљивости или жеље да се постигне оно што се постићи може.

Кад год говоримо о нашој југословенској концепцији, ваља да се зауставимо на делу Кнеза Александра Карађорђевића, револуционарној акцији године 1848, на делу Кнеза Михајла, и на епохалним радовима Штросмајера и Рачкога. Штета је што им Вендел није посветио више пажње.

Њихови су путеви, методе и начини борбе им били разни, јер су живели у разним приликама, под утицајем разних сила али циљ им је био један исти: постићи оно што смо ми данас у главном постигли. Гајева реченица: Вити Хрват, звати се Илир, постати Југословен, доживила је стотине разних варијација.

Кроз цео XIX. век изграђивала се наша национална мисао, али

кроз цео XIX. век деловале су и мрачне силе у нама и око нас, а на њиховом челу Аустрија.

XIX. век обрађује у Вендловој књизи у главама: „Српска држава и српски дух", „Илирска Лира", „За слободу и народност", „Преврат и преобраћај", „Велики и мали". Све су те главе испуњене примерима гигантске борбе и ,баш зато што смо били мали, морали смо се покорити великим. Разлог да се форсира наша амалгамизација, и да се не препушта времену, јер време зна прегазити.

Окупација Босне одјекнула је у срцима свих Југословена. У нашим странама многи су очекивали стварање нове Илирије. Аустријска политика потпомогла је међутим Србију, да постане југословенски Пијемонт.

XIX. век завршује снажним покретом омладине, носитељице Југословенства, који сажиже старо и ствара ново, чисто, да се у XX. век уђе у скупљеним редовима (глава X скупљање и наступање), и да преко Голготе сване и наш Ускрс (XI жртва и испуњење).

Догађаје наше најновије историје приказује Вендл верно и објективно и топло. Средство акције било је југословенско јединство, а циљ југословенско уједињење.

Многи ће код нас у Вендловој књизи наићи на ствари непознате му, јер на жалост немамо књиге те врсте, а сви ће бити импресионирани њеном топлином.

На крају књиге додан је регистар имена и огроман списак употребљене литературе.

Фрањо Малин

Писац и критичар

Одговор на оцену г. Др. М. Костића (у Летопису књ. 304. св. 3.)

Ми ћемо да одговоримо став по став г. Костићу али прави и стварни одговор јесте иза овога, рецимо, стручнога дела. Обазрећемо се на замерке Г. Костића редом, којим их је Г. Костић рећао.

У погледу односа наше аутономије према највишим угарским властима имали би смо да кажемо ово. Од Рескрипта (1868, Етвеш) па даље све основне уредбе наше аутономије [уредба о изборном реду, о уређењу епархија (1872, Паулер), о основним и вишим девојачким школама (1872, Паулер) о народним добрима и фундацијама, о саборском устројству (1875, барон Венкхајм)], потписане су од угарског министра просвете. Тек мировинска уредба (1895, Банфи) потписана је од угарског министра председника. Нисмо могли да фиксирамо време и опсег ове промене али изгледа да она почиње са доласком Германа Анђелића на патријарашки престо. Као што се види основне уредбе наше аутономије издане су од министра просвете и послови наше аутономије остали су и надаље у ресору министарства просвете, док је министарство председништва узело у руке послове општијег државног интереса. Мислимо да је наша стилизација односа наше аутономије према највишим угарским властима добра и ми при њој потпуно остајемо.

Г. 1910 чинили су Срби у торонталској жупанији 32.2 а Мађари 21% односно тачно онолико, колико смо ми цитирали.

У табели смо донели да је број српских пописаних домова 1720 г. у Будимпешти (а не само у Будиму!) био 593 (Будим 559, Пешта 34) и овај број помножен са 31 даје тачно 18383. О нашем рачунању колико душа долази на један пописани дом упозоравамо г. Костића на излагања, која смо изнели у нашој књизи, коју је ових дана издала Академија Наука (Војводина, с. 48—51, 96).

Г. 1720 било је у управном погледу два Сегедина, наиме један под војном управом и други као слободни град. У војном Сегедину било је 94 пописана српска и 99 пописана мађарска дома. У граду Сегедину било је 19 пописаних српских и 385 пописаних мађарских домова т. ј. у оба Сегедина, који су чинили једно насеље, било је пописаних српских домова 19·8%, односно онолико, колико смо ми навели.

У питању одсељених у Русију односно у погледу одбране своје књиге Г. Костић није изнео ништа новог. Г. Костић каже, да намерно није хтео да сабира цифре или да то преведемо, намерно обилазио основни проблем, јер Г. Костић у уводу своје књиге каже, да „историја постанка, развоја и пропасти ова оба насеља чини главни задатак овог рада" а решење овога задатка без решења овога проблема, савршено је немогуће. Уједно поново упозоравамо Г. Костића, да међу цитираним архивима не налазимо забележен и Hofkammerarchiv, архив оне власти, која је исто толико учествовала при разграничењу границе као и војна власт. Број који навађа Киш, базира на једном извештају, који је Киш нашао у Staatsarchivu (а и Г. Костић се служио материјалом из тог архива!) те није Кишова празна комбинација. Број који навађа Скаљковски за Новоросиски Крај не значи број стварно присутног становништва него попи-

саног становништва. У овом случају најважније је питање по којој системи је вршен тај попис, да би се могли оценити резултати.

За патент од 18/12 1849 мислимо, да нам се толико може веровати, да га знамо и да су погрешке свих врста могуће онима који раде.

Мислимо да смо довољно одговорили Г. Костићу на најважније примедбе и ми немамо воље, да се даље губимо у ситницама. Ми друкчије гледамо на науку и ми ћемо да изнесемо неке наше или боље да кажемо савремене погледе о т. зв. социолошкој историји, односно у вези с овом о синтези и т. зв. научној потпуности. Подвлачимо, да ми у даљим редовима дајемо стваран одговор Г. Костићу.

О методским и философским питањима историје расправљано је и расправља се код нас врло мало. Питања ове врсте сматрана су од највећег дела наших историчара као млаћење празне сламе и губљење времена, али се за то ипак не би могло рећи, да о тим питањима исти историчари, нису писали и говорили. Готово све свечане беседе испуњене су питањрма ове врвте, само што на жалост међу овима нема пар, које би могле издржати озбиљнију критику. Нама се чини да су ова питања првокласне важности за сваку науку, а нарочито за историју, која тако рећи нема ни своју дефиницију а не шта даље, па неће бити на одмет, да се и код нас почне расправљати о тим питањима, ако се жели да држи корак са светском науком.

Основни принципи историје социолошког правца довољно су познати. Историја овог правца нема интерес за појединачно, појединости и појединце. Све споредно, ситно и на око важно, отпада. Она тежи редовима, великим линијама и уопштавањима, реално базираним. И ова историја узима у обзир детаљ али да кажемо формални, карактеристичан за велике просторне и временске размаке (на пр. опсервације једног народа о другом и др). Она тражи други материјал и друге начине обраде за проблеме, који њу интересирају али у погледу обраде вреди за њу као основно правило, да проучавања врши на што већој временској и просторној концепцији. За такву историју није много од интереса, да ли су Бакићи прешли у бившу Мађарску 1520 или 1525 али је врло важно, колико је стотина година у којој множини и под каквим уветима живео наш народ у панонском базену. Ова се историја не заустављa у приказивању личности, ствари и догађаја, него истражује дубље и стварније узроке историјском догађању. Њен је прагматизам прагматизам више врсте, према којима су историчари данашњег прагматичког и генетичког правца, како је на једном месту врло духовито и тачно рекао Лампрехт, више „драмски“ писци, него прагматички и генетички историчари. Разумљиво је, да та историја искључује научну непотпуност, али не формалну него стварну, идејну. Социолошка историја има велике амбиције. Она жели да дâ механичку интерпетацију историје и да по могућности предвиди развој. Противно наративној и примитивној историји она не издваја и не разрађује личности, ствари и догађаје без мере по њихову стварну важност. Ова историја нема много везе са системом „маказа“ и „кутија“ али стоји у врло ускоj вези са чистом философијом, истинском краљицом наука. Ова историја тражи, да њени историчари имају своју филозофију а тако онемогућава сваком писменијем

човеку, да постане историчар и научник ове врсте. О наративној, прагматичкој и генетичкој историји није потребно писати. Облици ових начина писања заступљени су и у нашој историјској књижевности али код нас на жалост са врло мало одличних и изразитих дела. Обично, на жалост и данас је доста тако мешају се сва три правца. Начин обраде ових врста већ је савршено шаблонизиран, противно од социолошког правца, који тек има да крчи путеве. Изнећемо наше мишљење о т. зв. научној потпуности, о којој се код нас тако радо прича коју тако много захтевају припадници прагматичке и генетичке школе.

Непотребно је споменути, да све у историји има своју посебну боју и да сваки објекат има и свој начин обраде. Питање научне потпуности у врло је уској вези са важности објеката, који се обрађује. Припадници ових школа, управо лоши припадници, када мисле и говоре о т. зв. научној потпуности они мисле на потпуност материјалну (извора и литературе). Један генетички историчар будућности неће писати о једном, данас мало угледнијем човеку апаратом, којим се обрађује Цар Душан. У том случају и најнезнатнија личност из најнезнатнијег села, добила би више него и једна наша краљевска немањићска фигура. Дакако, да ће историчари будућности савршено друкчије гледати историју, него што је ми данас гледамо. То погрешно схватање научне потпуности учинило је да су код нас писане велике књиге о ситним стварима, док су на другој страни остајала велика подручја необрађена и да су о најважнијим проблемима наше националне науке добрим делом написали најбоље књиге странци. Такав је случај и са књигом Г. Костића. Написана је књига а није решено једно мало питање, које не заслужује више од неколико страна. Та концепција жалосне научне потпуности, учинила је, да је наша публика поред других разлога, дезиоријентирана у овој науци и она ју много не прати. Публика неће дебеле књиге. Време је врло скупо. Ако се чита треба да се добије а ово наука не расветљује него збуњује. Место да се на мало страна третирају велика питања, код нас се са великим апаратом обрађују ситна питања. Нарочито је смешно говорити о тој научној потпуности код нас Без историјске библиографије, часописа, института и нарочито без пописа *свега* архивалног материјала (мислимо за историчаре кова Г. Костића), који може ући у обзир за нашу историју и порез Универзитета и Академије не може се код нас говорити о некој организацији наше ни националне науке ни историјске, јер увек постоји могућност, да ће резултате каквог „важног“ питања таквог историчара из основе пољуљати какав сандук писане артије, нађен на каквом тавану или подруму. Говорити о научној потпуности те врсте код нас, значи или не познавање стања ствари у нашој националној науци или незнање увета за научну потпуност ове врсте. Код нас је хеуристика извора и литературе најтежи посао. Научне потпуности, ако она у науци уопште постоји, треба да буде, али ова треба да буде идејна а не материјална. Треба тежити и тражити ову идејну потпуност ако не од свих дела али бар од дела, које издају наше највише институције, наиме, да им дела имају резиме. Да је Г. Костић покушао да напише резиме својој књизи, он га не би могао написати али ако би га написао, видео би, како је мало или ништа написао.

Наука бар т. зв. историјска има неколико категорија, разних послова од механичких — ако се овим могу на вати научни — па до синтетичких. Све ове послове треба поштовати и помагати, ако се жели здрав развој нашој националној науци, нарочито данас, када су тако ретки људи, који се баве научним пословима. Ми смо, када смо оцењивали почетнички и врло слаб рад Г. Костића, врло пазили, да Г. Костић изађе што лепше пред широком публиком, тако да сам Костић мисли, да је наша оцена за њега „пуна похвала" (Летопис 304, 231). Врло тешке замерке, које смо онде изнели (Проблеми Војводине I, 69), савршено су остале у целости и после одговора Г. Костића и њих није могуће обеснажити. Друкчије се понашао Г. Костић према нашој књизи. Г. Костић је изнео све детаље за које је мислио, да их ми нисмо знали па и оне детаље, који се не могу подвести под теме, које смо обрађивали. Тога детаља има далеко и далеко више него што га је Г. Костић цитирао и знао, али смо га ми природно одбацили, јер у синтези нема места. Из наше књиге о Војводини, може се видети огромни материјал бројака најразличитијих извора, који смо обрадили али примећујемо, да врло знатну већ урађену грађу, нисмо унели. Таква је синтеза. Не упропашћавење него у формалном погледу (мислимо у погледу квантитета књиге) синтеза значи упропашћавање. Толико би могао да зна о синтези бар један професор универзитета, који би хтео и да је научењак. Изостављање детаља хтео је Г. Костић да прикаже као непознавање грађе а синтезу као „научни дилентатизам". Критика Г. Костића је једнака случају, где би критичар каквог дела више математике оптуживао писца за случајне погрешке основних математских операција. Ми смо упозорили у предговору наше књиге, да ће извесни резултати без наше књиге о Војводине бити нејасни, али та извина као и непознавање ствари, које Г. Костић признаје, није сметало Г. Костићу да извесне наше резултате прогласи за погрешне. У нашој сразмерно малој књизи ми смо у девет чланака поставили доста важних питања и ми са жаљењем констатујемо, да их Г. Костић није приметио. И овима би се могле правити замерке и ми би ту критику врло радо дочекали и били јој од срца захвални. Нису по среди личности него наука, Пакост и неукусан тон немају места у науци. Морамо да кажемо, да нам је критика Г. Костића била неугодна, не за то што смо ми посреди, него што мислимо, да један професор универзитета треба да има другу концепцију у тако деликатним питањима и да не сме упропашћавати науку.

Критика Г. Костића учинила је ипак једну услугу и науци и нама. Питања о којима смо расправљали нису ситна и о њима треба расправљати разуме се, принципијелно и академски. Критичарима и т. зв. научењацима квалитета Г. Костића ми не мислимо у животу одговарати. Време је скупо и нетреба да га трошимо расправљањем основних питања историјске науке. Треба проширивати и продубљивати студије, водити рачуна о напретцима савремене науке и везивати нашу националну науку са светском.

Др. Душан Ј. Поповић,
асистент Универс.

Одговор на Одговор г. Др. Д. Поповића

Стваран одговор на предња излагања г. Поповића је ово.

У погледу односа наше аутономије према уг. министрима ствар стоји овако: § 3. IX. зак. чл. уг. Сабора 1868 над аутономијом придржава владару „право на врховни надзор, који се има вршити уставно". Како? Преко уг. владе. Као спроведбена наредба тога чл. IX: 1868 издат је Рескрипт од 10. VIII. 1868, који је у име владе владару поднео Министар Просвете Етвеш, јер питање надлежности није још било у пракси уређено. Но пошто је XXX. зак. чл. уг. Сабора те исте 1868. г. Хрватској и Славонији дао државноправну аутономију „у свим пословима унутарњим, богоштовљу, *настави* и правосуђу", увидело се, да уг. министар Просвете не може решавати српске аутономне ствари у Хрватској и Славонији, стога су се оне почеле лучити тако, да су у ресор уг. министра председника долазиле ствари заједничке за целу митрополију и за епархије у Хрватској и Славонији, а уг. министру Просвете су припале ствари, епархија у Угарској, у главном школске.

Један од најважнијих аутономних закона је Саборско Устројство од г. 1875. јер делокруг Сабора обухвата готово целу аутономију: питања „цркве, школе и заклада". У §§ 14, 19, 21, 23 и 31 наглашује се нарочито надлежност уг. министра председника, а у владаревој потврди право утока на уг. министра председника и овога право касације.

То Саборско Устројство је подписао Министар Венкхајм. Г. Попович је Венкхајма самовољно прогласио за министра Просвете, јер му је тако требало за његову тезу. Међутим је то исто толико истина, као и његова тврдња у пријавној књизи за рад у бечком Ратном Архиву (XXI. Abt., 8. II. 1923) да је он сам „Universitätsprofessor in Belgrad". Венкхајм није никада био министар Просвете, него је од 2. III. 1875 до 20. X. т. г. био министар председник, а министар Просвете био је тада A. Trefort. То се може видети у сваком државном шематизму Угарске.

Од 1895. г. уг. министар председник Банфи је почео да врши „врховни надзор" одлучније, те године је створио у уг. министарству председништву одсек за ствари православне цркве, са Павлом Јовановићем на челу, и тај одсек је контролисао рад Сабора, Саб. Одбора, Школског Савета, Митроп.-црквеног Савета и Синода.

Према томе, наша народноцрквена аутономија није спадала у ресор уг. министра Просвете, како г. Поповић тврди, него у ресор уг. министра председника, само ствари за ужу Угарску, углавном школске, у ресор министра Просвете.

У Срп. Митропол. Гласнику (бр. 7 од 1924. г.) штампан је н. пр. отпис, уг. министра председника о потврди избора главног школског референта; у бр. 5. 1905. г. опис у ствари руковања манастирским имет-ком, и т. д.

II.) На стр. 31. својих „Проблема" дословно каже: „по нашем рачунању било је *у Будиму* 1720. г., 18.383 становника". Сада наједанпут спомиње, да је у табели, на крају књиге унето, да је број српских домова *у Будимпешти* био 593 и тај број помножен са 31, даје 18383.

Тај, у српским и угарским статистикама до сада нечувен број од

душе за један дом, ја сам оспорио и изнео конкретне разлоге. Г. Поповић преко њих прелази и упућује ме на излагања у својој књизи „Војводина“ стр. 48—51 и 96.

По његову рачунању тамо, било је у Мађарској 1720. г. око 230.000 Срба. Тај број добио је, кад је израчунао годишњи прираштај становника за време од г. 1797—1910, што по њему чини 0·383, па је помоћу тога прираштаја унатраг израчунао, да је г. 1720. било у Мађарској 223.305, округло 230.000 Срба.

Но тај број би само онда вредео, кад би исте прилике и исти прираштај био *за све године од 1720—1910;* што, наравно, не може нико тврдити. Према томе је тај број илузоран. Број од 31 душе на један дом добио је, пошто је по материјалу који је изнео Ачади и по свом рачунању израчунао, да је у Мађарској без Баната 1720 г. било 4.841 српских православних домова, а у Мађарској са Банатом + 2500, т. ј. укупно, 7341 дом. (Кад је број Срба од 230.000 поделио са бројем домова, 7341, добио је просечан број од 31 душе на један дом у целој Мађарској.) Против тога броја од 31 душе на један пописан дом говори (поред конкретних чињеница које сам у прошлом Летопису навео) најјасније и невероватна контрадикција самога г. Поповића. На истој 56. страни, одмах испред реченице у којој тврди да је број српских домова у Мађарској укупно 7.341, уједно тврди: „по нашем рачунању било је у Мађарској 1720. године 29—31.000 српских домова“ (Бадава сам гледао у исправцима, да није каква забуна).

Уосталом сам Ачади увима да је један 1720. г. пописани и српски и мађарски дом, н. пр. у Сегедину, бројао тачно 6 душа.

III.) У побијање разлога, које сам изнео у одбрану своје књиге, г. Поповић се не упушта, него софизмом преко њих прелази.

Главна замерка му је, да сам обишао питање броја одсељених Срба у Русију; из моје књиге је, каже, видео, да се одселило у Русију око 2000 душа. У прошлом Летопису изнео сам, да тај број нисам обишао и тачно по странама своје књиге сам навео бројеве одсељених у Русију: 2000 + 800 + 400 + 50 + 62 + 27 + 822 + 100 лица и 100 породица, додавши: „да су то бројеви појединих сеоба у Русију које сам по архивским подацима могао тачно фиксирати, ја их намерно нисам хтео сабрати, јер њихова сума опет не би дала тачан број одсељених због тога, што је уз њих отишло и људи без пасоша, кришом преко границе“. Бројеви појединих сеоба су, дакле, ту и моје речи; да их намерно нисам хтео сабрати, не могу се превести: да сам намерно обишао основни проблем, т. ј. питање броја одсељених у Русију.

О том броју г. Поповић овако резонује: „по оном што каже Киш (т. ј. 30.000), по нашем рачунању и по оном што знамо од Швикера, *сеоба Срба из тадање Аустрије није била већа од 30.000 душа.* Но брзо је сам тај број демантовао. У књизи „Војводина“, која је изашла на неколико дана после „Проблема“, на стр. 54. каже: „држимо да нисмо далеко од истине ако узмемо као број оних који су се из поморишке и потиске крајине одселили у Русију *није могао бити већи од 20.000 душа.* (Кишов) број бечког архива 30.000 не односи се само на ове две крајине, него на укупни број одсељених Срба из читаве Аустрије“. Али и то није истина. Киш на

стр. 56. своје књиге на основу бечког држ. архива директно каже: „морално и материјално помагање руске владе много је допринело, да су само за две године *из Угарске* око (mintegy) 30.000 одселили у Русију". То је уједно све, што он у целој својој књизи о броју одсељених каже и цело његово „решење основног проблема". Али и то је сумњиво, јер Киш не зна немачки, (што је и г. Поповић констатовао), те је слободно преведени навод из бечког архива, поткрепио фалзификатом тврдећи, да и Черниг ставља број исељеника у Русију на 2400 породица, што није истина, јер Черниг каже да су се те породице одселиле *„у Банат,* где су добиле широка земљишта".

Томе броју од 30.000 насупрот изнео сам: Конкретне архивске податке из моје књиге против Кишових и г. Поповићевих комбинација о броју Хорватове, Шевићеве и Прерадовићеве сеобе, затим тврдњу свакако тачно и званично информираног аустриског посланика у Петрограду, баруна Претлака, да је у пуне две године из монархије преселило се око 2000+800 душа у Русију и најпосле, једини могући начин критеријум за одређивање броја пресељених Срба, две руске савремене статистике српских насеља у Русији, од којих једна износи да је број становника на територију српских насеља био свега 26.136 душа а друга 26.000 душа, старинаца, досељених Срба Бугара, Румуна, Малоруса и православних Пољака као што се из моје књиге може видети.

Поред свих тих конкретних разлога г. Поповић једино против броја прве руске статистике износи своје субјективно мишљење, да тај број од 26.163 душа „не значи број стварно присутног становништва него писаног становништва". Разлог на основу чега то тврди, остао је и ту дужан.

Његово је мишљење: да је Кишова расправа готово директно решила основни проблем, наиме број одсељеника у Русију, Киш је — вели — могао учинити, јер је искористио Hofkammerarchiv (што ја нисам); читава моја расправа би у том случају добила савршено други изглед и друге резултате".

И то није истина. Киш на основу државног, *а не коморског* архива само и једино у горњој цитираној реченици говори о броју одсељених у Русију. Он је прегледао и коморски архив, али за своју тему није у њему нашао ничег ни важног ни битног, сем неколиких безначајних ситница. Тако исто сам и ја био прегледао и коморски архив (Banatica 1751—1753.) и нисам такођер нашао ничег употребљивог за себе, те сам у прошлом броју Летописа директно позвао г. Поповића, да изнесе доказе: како и на основу чега он то мисли да би употреба коморског архива променула изглед и резултате моје књиге. Место чињеница, г. Поповић ме је само упозорио, да нисам цитирао коморски архив, иако у овом случају између његове недоказане тврдње и клевете нема разлике.

Питање броја 30.000 одсељеника и питање употребе коморског архива, то су те две „крупне замерке" за које г. Поповић мисли да се не могу побити и да су „савршено остале у целости".

Све друго, што је г. Поповић у другом делу свога одговора изнео, само је његово субјективно мишљење и резоновање, без стварних доказа. За синтезу морају се знати све појединости једног питања а употребити

само најглавније и најкарактеристичније, али сигурно и тачно на основу најновијих резултата науке. Ја сам конкретно изнео само нетачне и застареле појединости његових синтеза и упозорио га на познате важније и крупније чињенице од његових, о истом предмету; стога су депласирана позна резоновања о синтези, научној потпуности и Лампрехтову погледу о социолошкој историји, тим пре, што та резоновања због толерирања учињених стварних погрешака (о сеоби П. Бакића) и о чудном схватању архивског рада, не може — држим — потписати ни један стручњак. А после повољних оцена моје књиге од стране четир наша за то најпозванија стручњака, професора универзитета, у јавним часописима, мислим да се на субјективно мишљење г. Поповића о вредности моје књиге не морам обазирати.

М. Костић.

Књижевни оглас

Изашло је из штампе дело

„ШЕЋЕРНА РЕПА“

од Ђорђа Муачевића, управника „Семенара“ у Осијеку, нашег одличног пољопривредног стручњака. Садржај дела је:

Сврха и важност гајења шећерне репе
Постанак и састав шећерне репе
Сорте шећерне репе
Поднебље у земљиште
Место шећерне репе у плодореду
Обрађивање земље
Ђубрење шећерне репе
Сетва шећерне репе
Нега шећерне репе
Дозревање и вађење шећерне репе
Производјење семена шећерне репе
Непријатељи шећерне репе
Додатак: разне друге користи од шећерне репе

Дело је израђено по најновијим научним закључцима и практичним искуствима, а писано је лаким и јасним језиком, тако да га може свако разумети и корисно се послужити њиме. Осим тога, дело је украшено са 19 слика, које помажу разумевање текста и упутстава.

Дело износи близу седам штампаних табака, повезано у картонске корице, и цена му је само 12.— динара, а за чланове Матице Српске, који су уплатили целу чланарину, 10.— динара.

Поруџбине прима

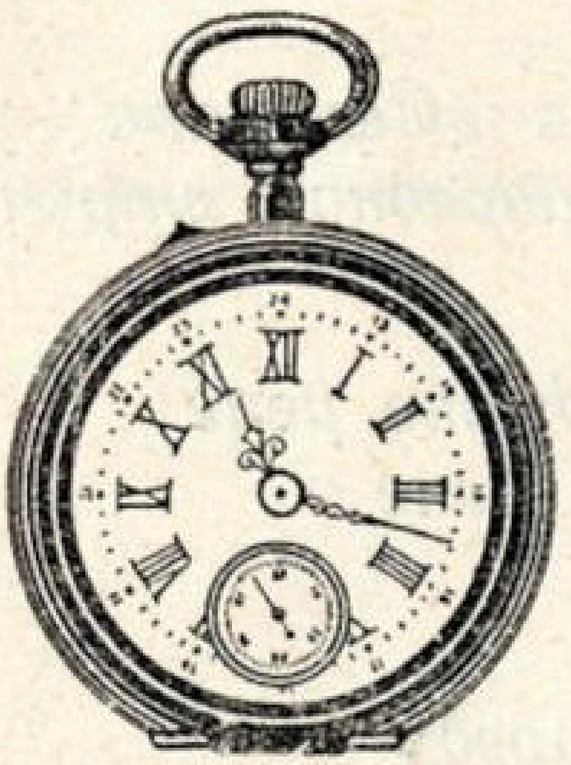
Администрација Матице Српске, Нови Сад.

КЛАЈН И ФРАЈГАНГ

ЗЛАТАРИ И САЈЦИЈЕ

НОВИ САД, КРАЉА ПЕТРА УЛИЦА 29

Препоручују своје богато снабдевено стовариште:

драгог камења, златних, сребрних, прима кина сребрних ствари, џепних као и зидних сатова најбољи фабриката и по најумеренијој цени. Све оправке, које у ову струку спадају, најбоље се израђују са гаранцијом.

ПРВА, НАЈСТАРИЈА И НАЈВЕЋА ТВОРНИЦА У СХС

СИЛВЕСТЕР БЕРНОЛД, НОВИ САД

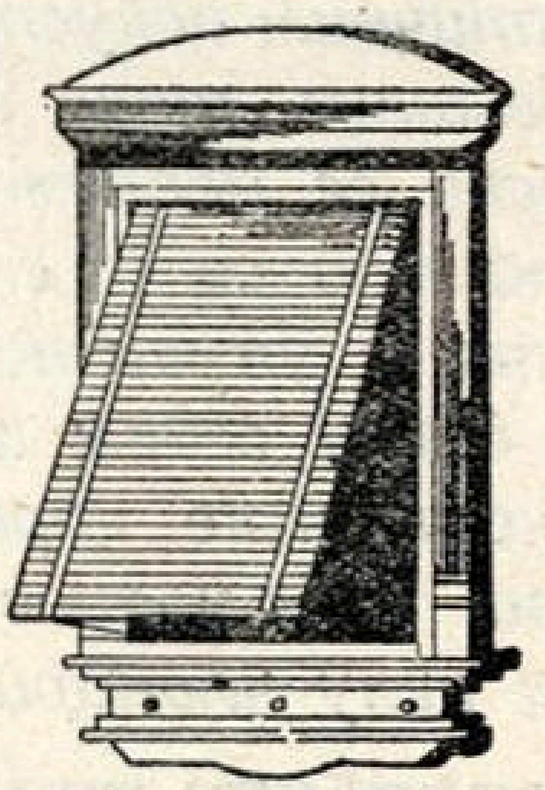
ОСНОВАНА ГОД. 1885. ТЕЛЕФОН БРОЈ 234

Чек-рачун код пошт. чек. завода Загреб, бр. 46.571. Жиро Конто код Југосл. Банке Н. Сад

Филијала: Београд, Доситијева улица 51.

Шта све творница производња:

Све врсте ролоа, челичне, дрвене, „Флос"-ово, „Рипис"-ово итд.
Све врсте дизалица за особе и терет.
Вештачки коване израде и гитери.
Шпархерде свих врста.
Гвоздене прозоре и све врсте грађевинске и браварске робе, шкарасте гитере за склапање, „Боствик" гитери.
Водовод.

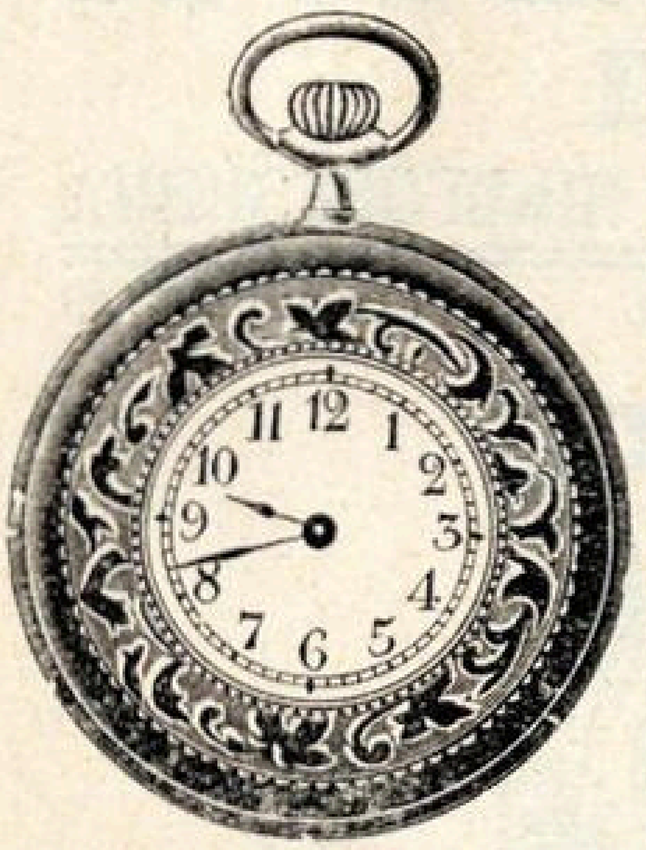

Сунчане заторе (сунцобране).
Конструкције за сунчане заторе и све врсте гитера са плетеном жицом.
Кровне конструкције у свим зградама, ограде за гробља, перфорирање лима за радиаторе од гвожђа и метала.
Портале у свима пројектурама од гвожђа и метала

и све у струку спадајуће производе.

ДОПРЕМ (ЛИФЕРУЈЕ) СОЛИДНО И БРЗО!

8 дана на пробу!

Будилник од никла	бр. 500	Дин.	90·—
Прима никл-Rosskopf	„ 505	„	198·—
Ручни сат за госпоће	„ 626	„	198·—
Џепни будилник-Radium	„ 518	„	378·—
Џепни сат са злати. оквиром	„ 554	„	313·—
Будилник	„ 631	„	100·—
Мињатур-будилник	„ 640	„	100·—
Зидни дугачки сат	„ 657	„	350·—
Дубл ланац за господу	„ 724	„	72·—

Осим тога тачно идући сатови: Schaffhausen, Omega, Doxa, Union Horlogere, зидни дугачки сатови, избија као црквени сат, контролних сатова, ауто сатова, сатова које јавља кукавица, будилника и столних сатова Златарске робе: прстења, минђуша, ђердана. превезака, ланаца за сат сваке врсте, ствари за кина сребра, наочара, лорњета, фотографских апарата и све друге припадајуће ст-ари отпрема само уз одплату. Неодговарајуће прима натраг у току 8 дана Пошаљите 3 динара у поштанским маркама и добићете ИЛУСТРОВА КАТАЛОГ франко.

ПАВЛЕ САЈДЛИНГ, НОВИ САД

Краља Петра 28 **сајџија, златар и оптичар** Краља Петра 28

С. РАДОВАНОВИЋ КОД „НЕВЕСТЕ“ НОВИ САД

Краља Александра ул. 12.

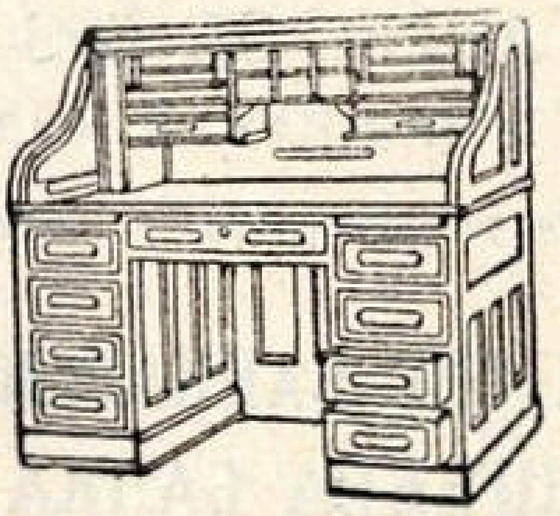
Најјефтиније и најбоље можете пазарити мануфактурне помодне робе и то: Креп марокен, Креп де шин свиле, штофа за женске као и мушке хаљине, платно, зефира, делена, креветских и асталских чаршава и т д.

„МИЛА КРЕМ“ ЈЕ НАЈБОЉИ КРЕМ

француске парфиме
добићете у дрогерији

КОСТЕ ЖИВОЈНОВИЋА,
НОВИ САД, КРАЉА ПЕТРА 25

Милан Саратлић, Нови Сад

Краља Петра ул. 7.
творница и трговина намештаја

Трговци, Индустријалци, Занатлије!
Код давања огласа сетите се
ЛЕТОПИСА МАТИЦЕ СРПСКЕ!

НАТОШЕВИЋ
НОВИ САД
ШТАМПАРИЈА, СЛОВОЛИВНИЦА, КЊИГОВЕЗНИЦА

ТЕЛЕФОН 49 ПАШИЋЕВА УЛ. 26 ТЕЛЕФОН 49

Прима све у ту струку спадајуће послове по ценама без конкуренције. Наруџбине обавља брзо и тачно. ИЗРАДА НАЈСОЛИДНИЈА И НАЈМОДЕРНИЈА.

СРПСКА ТРГОВАЧКА БАНКА Д. Д.

ФИЛИЈАЛА: У СТ. ФУТОГУ — **НОВИ САД** — ГРАЂАРА: У НОВОМ САДУ

Телефони: Управе 376; Књиговодстза 183; Грађаре 306; Филијале Ст. Футог 4

АДРЕС ЗА БРЗОЈАВЕ: »ТРГОВАЧКА«

ЖИРО-РАЧУН КОД НАРОДНЕ БАНКЕ КР. СХС.

Поштанскя чековни рачун: у Загребу 46015; у Београду 51213; у Бечу 145910

ВРШИ СВЕ БАНКАРСКЕ ПОСЛОВЕ НАЈКУЛАНТНИЈЕ

ОВЛАШЋЕНА БАНКА ЗА ТРГОВИНУ ДЕВИЗАМА

ВЕЗЕ У ИНОСТРАНСТВУ:

ЛОНДОН: Банк Франко-Серб. ПАРИЗ: Банк Франко-Серб. ПРАГ: Прашка Уверни Вапка. ТРСТ: Кредитно Италиано. ТЕМИШВАР: Темишварска Српска Штедионица Д Д. БЕЧ: Централ Европеише Лендербанк. БУДИМПЕШТА: Пешти Мађар Керешкеделми Банк.